

2010

PROSTORNE DIMENZIJE POZITIVNOG I PRIRODNOG PRAVA

Uvodna usmena reč koju je Autor održao na Dvadeset trećem susretu Kopaoničke škole prirodnog prava koji je bio posvećen opštoj godišnjoj temi »PRAVO I PROSTOR – Harmonizacija i pravo na razliku« u okviru stalnog naslova škole »Pravda i pravo« koji je održan 13–17. decembra 2010. godine.

Na ovom simpozijumu podneseno je 240 referata raspoređenih u 6 tematskih oblasti (katedri) Heksagona prirodnog prava: I. *Pravo na život* (život, zdravlje, ekologija, sport); II. *Pravo na slobodu* (krivično-pravna i procesna zaštita ličnosti; sloboda ličnosti – opšta sloboda i porodičnopravna sloboda ličnosti; upravno-pravna zaštita slobode); III. *Pravo na imovinu* (kodifikacije; svojina i druga stvarna prava; svojina i nasleđe; restitucija i privatizacija; porezi i poreska politika; ugovor i odgovornost za štetu; privredna društva; međunarodni privredni ugovori, arbitraža; banke i bankarski poslovi; radni odnosi); IV. *Pravo na intelektualnu tvorevinu* (industrijska svojina, autorsko pravo); V. *Pravo na pravdu* (sud u koneksitetu pravde – sudska praksa, procedura, izvršenje; međunarodni odnosi i pravda – međunarodno pravo – elementi inostranosti; pravo Evropske Unije); VI. *Pravo na pravnu državu* (pravna država – teorijska i praktična iskustva).

Tekst ove usmene reči zabeležen je audio-tehnikom i kasnije autorizovan (sa označenjem međunaslova) i publikovan pod istim naslovom u časopisu »Pravni život« br. 1–2 iz 2011. godine.

Poštovani učesnici Kopaoničke škole prirodnog prava

Vi, koji nosite ideju univerzalne pravde kao stožerne vrline svakog čoveka i svih ljudi zajedno i koji na taj način činite curriculum vitae ove Škole

Uvaženi prijatelji, kolege po trajnosti naše pravničke izvornosti, koji dolazite sa različitih prostora, glasnici komparativnog prava

Dame i Gospodo

Prošlo je godinu dana od kada nas je ovde, na ovom istom vrhu prirode, okupila osnovna tema *Pravo i vreme*, a evo danas, na 23. godinu života naše Škole, posetilo nas je i drugo lice iste teme, samo sa različitim imenom *Pravo i prostor*.

Analogija i koegzistencija

Velika analogija prostora i vremena, jezikom prirode govori o međusobnoj povezanosti ove dve večne pojave. Ako je prostor poredak koegzistencija, onda je vreme koegzistencija sukcesija. Spaja ih koegzistencija, dakle, istovremeno sapostojanje.

I zato intelektualna kultura, protekla i sadašnja u svom filozofskom opusu, uglavnom zajedno proučava fenomen prostora i vremena. To čini i Kopaonička škola prirodnog prava.

Kvantitativno obeležje

Ona je, kod aporije vremena, zaključila da su različite teorije vremena uspele samo u tom smislu što su na različite načine interpretirale kvantitativni aspekt vremena (meseci, godine, vekovi), a ne i njegovu suštinu, prirodu i svrhu postojanja ili nepostojanja. I ništa više i ništa dublje, od tog racionalnog akta i empirijskog fakta. Jer kada bi naše saznanje otkrilo sva bitna svojstva vremena, otkrilo bi i sve prirodne tajne Univerzuma koje za savremenog čoveka ostaju trajno nedokučive.

Avgustin, peti vek

Otuda, i ona ovako formulisana istina i više puta citirana još od početka petog veka do danas: na pitanje šta je vreme, odgovor glasi – znam, ali ako želim da objasnim onome ko me pita, ne znam.

Podsećanje

I još nešto na ime podsećanja: filozofska interpretacija vremena inspirisala je različite teorije o vremenu – počev od one koja postavlja pitanje da li vreme uopšte postoji, da li je ono biće ili nebiće, pa preko teorije kretanja i teorije promene, teorije o apsolutnom i relativnom vremenu, sve do shvatanja vremena kao pojedinih delova celine i teorije vremena kao nužnog apriornog opažaja.

Teorije o prostoru

Slična pitanja se postavljaju i kod filozofske interpretacije prostora. Teorije o prostoru kao filozofski osmišljene celine, potiču još od antičkih vremena. Tako, Aristotel u *Fizici*, kao i kod vremena, postavlja pitanje da li prostor postoji ili ne, a ako postoji, na koji način postoji. Da li je prostor nešto različito od tela i da li je svako opažajno telo u prostoru. U stvari, pitanje se svodi na sledeće: da li je prostor neka telesna masa ili on ima neku drugu prirodu. Ipak, ovaj autor, rukovodeći se nekim racionalnim osećanjem, nalazi da prostor poseduje tri dimenzije – dužinu, širinu i visinu kojima se ograničava svako telo.

Pored mnogih drugih autoriteta iz oblasti prirodnih i društvenih nauka, ovom prilikom, pomenimo Njutna (17. i 18. vek), koji je, kao i kod pitanja vremena, zastupao stanovište o apsolutnom i relativnom prostoru. Po njemu, apsolutni prostor po svojoj prirodi, i bez ikakvog odnosa prema nečem spoljašnjem, ostaje uvek nepokretan i isti, dok je relativni prostor ona mera ili pokretna dimenzija apsolutnog prostora koja se određuje svojim položajem u međusobnim odnosima tela i koja je našim čulima dostupna, a koja se obično uzima za nepokretni prostor: kao što se, na primer, neka prostorna dimenzija posmatrana sa Zemlje, u vazduhu ili na nebu, određuje svojim položajem u odnosu na Zemlju. Apsolutni i relativni prostor su isto, po vrsti i veličini, ali oni nisu uvek isto po broju. Jer, ako se Zemlja, na primer, kreće, naš vazdušni prostor, koji relativno i s obzirom na Zemlju ostaje uvek isti, sačinjavaće čas jedan deo apsolutnog prostora kroz koji se vazduh kreće, čas opet jedan drugi njegov deo, te će tako apsolutno uzev biti u neprekidnom kretanju.

Njutnova analiza fizičkih i matematičkih razloga koji, po njemu, dovode do pojma apsolutnog i relativnog prostora, nisu ostala i bez određenih metafizičkih i religijskih motiva po kojima apsolutni prostor Njutn shvata kao sensorium Boga, kao svojstvo Božanskog porekla i sadržaja. Ovo shvatanje je bilo predmet mnogih kritika, među kojima ovde pominjemo Lajbnica, Klarka i Ruđera Boškovića.

Filozofsko uopštavanje i ispitivanje prostora, pored do sada pomenutih autora, naročito mesto zaslužuje Kant sa svojom *Kritikom čistog uma*. Pošto je prethodno ukazao na transcendentalnu dimenziju ovoga pojma, Kant je formulisao pojam prostora u četiri tačke: prostor nikako nije neki empirički pojam koji je apstrahovan iz spoljašnjih iskustava; on je jedna nužna predstava *a priori* koja čini osnov svih spoljašnjih opažaja; prostor nije nikakav diskursivan ili, kao što se kaže, opšti pojam o odnosima stvari uopšte, već jedan čisti opažaj; kao takav, prostor se predstavlja kao jedna data beskonačna veličina.

Svodni opažaj

Kao i kod filozofske interpretacije vremena, i ovde kod prostora, može se zaključiti, da se ljudska misao o izvoru, svrsi i prirodi prostora, zaustavlja samo na kvantitativnom aspektu prostora, dakle, na

empirijskom opažajnom momentu, bez mogućnosti ulaženja u suštinu vremena i prostora koji za savremenog čoveka ostaju nedokučiva tajna prirode. Prema tome, i ovde, kao i kod vremena, važi ona opaska: na pitanje šta je prostor, odgovor glasi: znam, ali da ga objasnim ne znam.

Pravno-racionalni pogled

Ako se pitanje prostora kao prirodne pojave posmatra sa jednog racionalnog aspekta, posebno pravnog, dakle, ako se posmatra kvantitativno, a ne u smislu njegove svrhe i prirodne suštine, moglo bi se reći da prostor obuhvata sledeća podrunja: vasioni prostor, zemaljsko-kopneni (podzemni i nadzemni), vodeni prostor (okeani, mora, reke, jezera) i vazdušni prostor.

Sva ova područja, pored drugih prirodnih i društvenih disciplina, predmet su i pravnog regulisanja, kako doktrinarnog, tako i normativnog i to univerzalnog, regionalnog, nacionalnog.

Redosled izlaganja

Međutim, kako na materijalne i formalne izvore pozitivnog prava deluju brojni i različiti društveni činioci, naročito sa gledišta prostora njihove primene, najpre ćemo se upoznati sa različitim društvenim činiocima koji, s obzirom na prostor, bitno utiču na izgled određenog pravnog poretka.

Ovde nije ni moguće ni potrebno nabrajati sve determinante koje čine jednu organizovanu društvenost. Izdvojićemo samo one činioce koji utiču na ustrojstvo pravednog ili nepravednog prava, a sve to sa ciljem da se imenuju uzroci različitih pravnih sistema sa stanovišta prostornog i vremenskog fenomena. To će nam poslužiti kao osnova za višočlanu podelu velikih pravnih sistema u savremenom svetu i nadalje, kako se ti sistemi u poslednjim decenijama približavaju u mnogim vitalnim tačkama i to putem implementacije i internacionalizacije ljudskih prava proklamovanih i kodifikovanih u okviru OUN i drugim miroljubivim međunarodnim asocijacijama i integracijama.

Odlučujući činioci

Polazeći od ovih stavova, a imajući u vidu diverzitet prostora, imenovaću značajne izvanpravne društvene činioce koji utiču na izvor, prirodu i primenu pozitivnog prava, a to su: stepen ostvarenja pravde i pravičnosti kao konkretizovane pravde; tolerancija kao ustanova demokratske kulture i visokog stepena razuma; opšte stanje nauke, filozofije i religije; moralna zasnovanost i tradicija ustaljenih pravila ponašanja; ekonomska konstitucija; politička zrelost, vladavina pravednog prava, trodelna podela vlasti i nezavisnost suda i sudijske funkcije; pravna sigurnost; stanje intelektualne kulture i kreacija intelektualnih tvorevina; ekološka etika; socijalna kohezija; zaštita zdravlja; radne navike i radna etika; porodica i porodična struktura; kultura mira kao osnovna odrednica jedne zajednice; stanje javnog mnjenja; stupanj tehničke i tehnološke obrazovanosti; stepen ostvarenja ljudskih prava i principa jednakog postupanja sa jednakim stvarima.

Dugotrajni proces

Kao što se vidi, ako skup pomenutih determinanti čini kulturni identitet jedne zajednice od koga zavisi ostvarenje ili nepodnošljivo neostvarenje ili nepodnošljivo neostvarenje proklamovanih ljudskih prava – onda proizilazi zaključak da u svetskim okvirima ovo vitalno pitanje međunarodne zajednice ne može biti rešeno u bliskoj budućnosti i taj proces se prostire na neodređeno vreme.

Na tom putu, samo organizovana umnost čovečanstva može otvoriti vrata humanoj budućnosti, a to znači potpunom ostvarenju ljudskih prava proklamovanih i kodifikovanih u čitavom mozaiku međunarodnih konvencija, povelja, deklaracija i drugim dokumentima, kao izrazu zajedničke savesti i pravde kao stožerne vrline.

Konkretizovana pravda

Kada je reč o pravdi kao prvoj determinanti pozitivnog prava, na tom pitanju se neću duže zadržavati, jer ceo opus Kopaoničke škole izgrađen je na ideji pravde, komutativne i distributivne. U okviru rada

Kopaoničke škole prirodnog prava, osnovni referati naročito od 1994. do danas, detaljno su izložili pojam i sociološke izvore pravde, počev od antičkog shvatanja pravde, sve do savremenih, kako u filozofskoj interpretaciji tako i u pravno normativnom smislu, posebno u savremenoj kodifikaciji ljudskih prava.

Ipak, celine radi ponovimo: pravda predstavlja univerzalnu i apsolutnu vrednost prirodnog prava, koja je, u određenoj meri implementirana u konkretno pozitivno pravo. Kada se pozitivno pravo shvati i ostvari u kompoziciji pravde, kada opšta konstitucija jedne zajednice prihvati pravdu kao »stožernu vrlinu«, tada pravo te zajednice postaje legitimno u svom izvoru i legalno u svojoj primeni. Komutativna pravda zasniva se na etičkom principu jednakog postupanja sa jednakim stvarima. Nažalost, danas se na raznim prostorima savremenog sveta, ovaj princip ne poštuje, već se nešto pretvara u svoju suprotnost – nejednako postupanje sa jednakim stvarima.

Obzirnost kao kultura razuma

Sledeća determinanta koja bitno utiče na prostorno-vremensku dimenziju pozitivnog prava jeste primena opšte tolerancije u društvenim i pravnim odnosima koja predstavlja neophodno svojstvo demokratske kulture, duhovnog punoletstva i visok stepen kulture individualnog i socijalnog razuma.

U tom smislu doneseno je više rezolucija i konvencija UN i Uneska u kojima se ističe: tolerancija je poštovanje, prihvatanje i uvažavanje bogate raznolikosti svetskih kultura. Ona se neguje putem znanja, otvorenosti, komunikacije i slobode misli, savesti i uverenja.

Tolerancija je način prevazilaženja razlika. Ona nije samo moralna dužnost, ona je takođe politički i pravni uslov. Ona omogućava kulturu mira.

Tolerancija nije činjenje ustupaka, ljubaznosti i popustljivosti, ona je iznad svega aktivan stav inspirisan priznavanjem i zaštitom ljudskih prava i osnovnih sloboda drugih. Nju moraju ispoljavati pojedinci, grupe i države.

Naročito je važno podvući ulogu tolerancije u odnosu na kulturnu, etničku i religioznu raznolikost, kao i dijalog između i u okviru

civilizacija, smatrajući je bitnom za uspostavljanje mira, razumevanja i prijateljstva među pojedincima i ljudima iz različitih kultura i nacija ovoga sveta, dok ispoljavanje kulturnih predrasuda, netrpeljivost i ksenofobije prema različitim kulturama i religijama stvara mržnju i izaziva nasilje među ljudima i narodima širom sveta.

Zato je potrebno priznati svakoj kulturi dignitet i vrednost koju zaslužuje, dužno poštovanje i očuvanje bogatstva varijeteta, jer kroz recipročan uticaj sve kulture čine deo zajedničkog nasleđa koje pripada celom čovečanstvu. Putem kulturnog pluralizma i tolerancije među različitim kulturama i civilizacijama doprinosi se razmeni znanja i intelektualnih, moralnih i materijalnih dostignuća.

U stvari, po principu tolerancije niko nema pravo da sebe stavlja iznad drugog i da prigrabljenom silom, pluralizam života pretvara u monizam svoje vlasti i uprave. U svakom slučaju tolerantan je onaj čovek koji kulturom svoga razuma shvata da je njegov život i njegov sveukupni status na prostorima ove planete isti takav kao i svih drugih. Zato tolerancija mora postati trajni identitet i integritet našeg života. Ona je vezivno tkivo kulture mira i suprotnost nekulturi nasilničkog sukoba i naoružane nepravde. Svedimo sve njene atribute na jedan zaključak: tolerancija je harmonija u razlikama, baš onako, kako je prema grčkoj mitologiji, boginja Harmonija izrasla iz suprotnosti boga mržnje Aresa i boginje Afrodite, boginje lepote dobrog.

Kada je reč o uticaju tolerancije na pozitivno pravo, trebalo bi pravo na toleranciju konstituisati kao posebno subjektivno pravo predviđeno ustavom i drugim zakonima. Ovo subjektivno pravo sastojalo bi se iz određenog ovlašćenja ili skupa ovlašćenja fizičkog ili pravnog lica, kao i zahteva tj. tužbe u materijalnom smislu reči, a to je mogućnost ovlašćenog lica da od određenog lica traži određeno ponašanje. Pravo na toleranciju bi trebalo da deluje *erga omnes* ili *inter partes*, zavisno od prirode konkretnog prava.

Nauka kao antidogma

Sledeća determinanta pozitivnog prava imenuje se razvojem nauke u svim njenim oblastima, počev od mnoštva prirodnih nauka, pa sve do mozaika društvenih nauka.

Nauka kao saznajno iskustvena disciplina i kao »slika istine« sveopšte prirodne i socijalne pravde, predstavlja univerzalnu vrednost čovečanstva. Svako ima pravo da učestvuje u naučnom napretku i u dobrobiti koja otuda proizilazi (čl. 27 Univerzalne deklaracije o pravima čoveka). U bogatstvu različitih naučnih grana i pravaca postoje i zajedničke tačke povezivanja. Ta sazvežđa označavaju se rečima – objektivnost i javnost znanja i novih saznanja koja su pod stalnom optikom nauke kao organizovane i istinoljubive težnje.

U uslovima visoko proklamovane i ostvarene slobode ličnosti nauka omogućava eliminisanje svake vrste oktroisane dogme koja, samim svojim postojanjem zloćudno zatvara polje istine, isto kao što smrt zatvara fizički deo čovekove ličnosti. Svaka dogma i dogmatska netolerancija nauci je antagonist. A ta dogma, bez obzira na vremenske i prostorne meridijane, uvek dolazi kada čulnost nađača umnost, kada u svetu »paklene« nesloge fizičko nasilje nađača argument naučne misli, kada notorni prirodni i socijalni fakt izgubi bitku u ratu »duše sa tijelom«. Bar mi, kao ćelija ove civilizacije, to dobro znamo i osećamo svu tegobu te realnosti.

Vreme i prostor koje svoju naučnu misao zatvori u dogmu bilo koje vrste, u lavirint različitih diskriminacija, nije vreme nauke, već dogmatske netolerancije koja za sobom ostavlja pusto ostrvo dostojanstva života. To je vreme svesnih i nesvesnih krivokletnika, vreme u kome čak i koncentrisane asocijacije znanja postaju žrtve različitih zabluda.

I po tome, danas možda više nego ranije, našem sveukupnom biću potrebno je više naučnih znanja i saznanja o nama, jer smo svi deo i delo iste prirode, jednaki u dolasku i jednaki u odlasku.

Polazeći od ove datosti, u nauci ne sme vladati ničija vlast niti bilo čiji nalog političkih, finansijskih i državnih zvaničnika, već samo nalog savesti i naučno proverenog znanja putem snage boljeg argumenta, a nikako snagom činovničkih zvaničnika domaćih ili međunarodnih. Nekada su te činovničke snage udružene.

Tako, kada je u pitanju Univerzitetско obrazovanje, neka nam kao primer posluži tzv. Bolonjska deklaracija, koja, i pored možda dobrih namera, pretvara evropsku univerzitetску tradiciju u niži stepen obrazovanja i to putem brzih metoda poput »brze hrane«, ali se pri tome zaboravlja da univerzitetска hrana u bogatoj evropskoj univer-

zitetnoj civilizaciji nije »fast food« već svestrano poniranje u same izvore intelektualne kulture koja je na evropskim prostorima nadživela sve vekove od antičkog do našeg vremena. Stoga, i ovu činovničku Deklaraciju, evropska naučna misao beležiće samo kao pokušaj saveza odgovarajućih državnih ministara međunarodne javnosti da bezuspešno uđu u svet nauke i evropske univerzitetske civilizacije.

Većina ili manjina, nauku ne treba da impresionira. Razume se, većina ili manjina, veoma je važna činjenica sa stanovišta organizacije i funkcionisanja neke celine, ali sa stanovišta naučne istine one nisu presudne veličine. Znamo kako je prošla manjina pre više vekova koja je izrekla istinu da se zemlja okreće, ili, kako je Sokrat prošao: sigurno bolje pred sudom istorije, nego pred sudom atinske demokratije.

U nauci, dakle, niko nema pravo da sebe stavlja iznad drugog, i da pluralizam života pretvara u monizam dogme i svoje autoritarnosti. Jer, takav zatvoreni sistem nikada neće stići do »učenog neznanja« kao krajnje tačke relativnosti našeg bitisanja i ograničene mogućnosti naše umne i fizičke prirode.

Religija – uticaj na pozitivno pravo

Među brojnim činiocima pozitivnog prava, religija kao nadiskustveno područje ljudske duhovnosti, naročito na nekim prostorno vremenskim dimenzijama prošlog i savremenog sveta, znatno utiče na materijalne i formalne izvore pozitivnog prava kao i na način njegove primene u praktičnom životu.

Religija kao sistem umnih nadiskustvenih i iracionalnih predstava o ljudskom bitisanju (duša-telo), rasprostranjena na sve civilizacije sveta, svojim diverzitetom i uticaju koji vrši na konstituciju i izgled pojedinih ustanova i kategorija prava i pravnog poretka, predstavlja jednu od univerzalnih vrednosti čovečanstva.

Prema jednom autoritativnom mišljenju, religija je glavna određujuća karakteristika civilizacija i u tom smislu velike religije su osnove na kojima počivaju velike civilizacije. Iako u komparativnoj književnosti ne postoji podudarnost u pogledu vrste i broja važnijih civilizacija, ipak se neke civilizacije redovno naglašavaju, kao što su: kineska civilizacija sa konfučijanskom komponentom; japanska civi-

lizacija koja se često u literaturi zajedno sa kineskom naziva dalekostočnom civilizacijom; islamska civilizacija sa brojnim posebnim kulturama – arapska, turska, persijska i malajska; zapadna civilizacija u kompoziciji Evrope i Severne Amerike, dok civilizacija Latinske Amerike ima značajna odstupanja u odnosu na izvornu zapadnu civilizaciju; afrička civilizacija koja je naučno sporna s obzirom na veliki diverzitet i brojnu pripadnost islamskoj civilizaciji.

Sve ove klasifikacije govore samo o religijskoj i kulturnoj raznolikosti sveta gde osnov razlikovanja čini grupisana svest oko osnovnih pitanja nadiskustvene sfere ljudske umnosti, a što se sve odražava i na izgled konkretnog pravnog poretka kao dela ukupne organizovane društvenosti.

Otuda, sve klasifikacije u ovom domenu ne mogu biti potpune, tim pre, što gotovo svaka religija i civilizacija ima svoje varijacije i različite oblike, često i suprotstavljene, iako pripadaju istom izvoru. Tako, prema jednom stanovištu, mogu se označiti 33 religije (tačnije skupovi religija), kao posebni autonomni sistemi, ali, ipak, »sve religije su mape ljudskog uma«.

Filozofija – racionalna konceptija prirodnog prava

Pored nauke i religije, filozofija kao nadiskustven racionalni sistem umnosti, počev još od Platona i Aristotela i pre njih, postavila se sebi za predmet saznanja suštine sveta i osnovnih principa bića i postojanja. To osnovno pitanje razvilo se u čitav sistem posebnosti – filozofija bića, prirode, duha, religije, umetnosti, istorije, slobode, pravde, morala, prava i pravnog poretka, i druge srodne oblasti života.

Za nas, u ovoj uvodnoj reči na 23. godini života Kopaoničke škole prirodnog prava, kod pitanja uticaja filozofije na sadržinu konkretnog pravnog poretka, treba reći, da je to pređena stranica ove Škole i u tom smislu, ovom prilikom, neću se duže zadržavati na tom pitanju. Međutim, celine radi i podsećanja radi, ukratko ćemo ukazati na evoluciju filozofije prirodnog prava i njenom uticaju na savremenu kodifikaciju ljudskih prava u okviru Organizacije ujedinjenih nacija i drugih miroljubivih asocijacija i integracija.

Sa ovim objašnjenjem, na ovom mestu ukratko ćemo reprodukovati odgovarajuće odredbe Deklaracije Kopaoničke škole prirodnog prava koja je na moj predlog, bez ikakvih izmena i dopuna, bila jednoglasno usvojena 16. decembra 2002. godine na Završnoj plenarnoj sednici Kopaoničke škole prirodnog prava i koja je publikovana, pored srpskog, još i na šest svetskih jezika: engleski, francuski, nemački, španski, ruski, kineski, tako da je postala dostupna velikom broju zainteresovanih lica sa različitih jezičkih područja.

Deklaracija je štampana na preko 60 stranica teksta (Preambula, Opšte odredbe, Heksagon prirodnog prava: pravo na život, slobodu, intelektualnu tvorevinu, pravdu i pravnu državu), a deo o izvoru, ulozi, evoluciji i trajnosti prirodnog prava nalazi se u Opštim odredbama Deklaracije pod tačkama 1. do 13. Za potrebe ovog Osnovnog referata, s obzirom na postavljeno pitanje uticaja filozofije prirodnog prava na izgled pozitivnog prava, uzimamo slobodu, da i ovom prilikom ponovimo one odredbe Deklaracije koje se odnose na gore postavljena pitanja.

1. *Sila života*. – Priodno pravo zasnovano na autoritetu razvijeno razuma i zajedničke umnosti, obezbeđuje mu racionalnu slobodu u svim oblicima njegovog socijaliteta.

Okove mu donosi pozitivno pravo i to ono koje je zasnovano na volji, samovolji ili nasilju jednih u odnosu na druge. Okove mu skida ono pravo koje je zasnovano na paradigmi prirodne i socijalne pravde.

Proizilazi: datost pravednog prava ne razdvaja, već spaja. Iako prirodno pravo nije nigde i nikada bilo postavljeno kao celovit sistem koji bi se primenjivao po metodu pozitivnog prava, ipak prirodno pravo svuda i svagda delovalo je i deluje kao neka vrsta supstrata, modela ili uzorka, kao kriterijum za ocenu pozitivnog prava u smislu njegovih dobrih ili manje dobrih ili rđavih rešenja.

Ta stalna terapija svedoči o tome da se pozitivno pravo ponaša kao hronični bolesnik u odnosu na uzorne, opšte i apriorne ustanove prirodnog prava. Postoje, dakle, neka viša načela po kojima se i sami zakoni upravljaju.

Snagom i autoritetom uma, moguća razdvojenost ova dva stabla, ne vodi, ili ne bi trebalo da vodi, u antagonizam, već u kompoziciju transcendentnog i empirijskog svojstva prava u kojoj racionalna i

umna priroda gradi evoluciju prava u smislu njegove pravednosti, opštosti i nadnacionalnosti.

2. *Kultura prirodnog prava.* – Prirodno pravo je deo opšte kulture – intelektualne, duhovne i materijalne, nadnacionalne i nadklassesne, kulture svakog čoveka i svih ljudi zajedno, bez obzira na sve razlike koje postoje u fizičkim i umnim svojstvima ljudi, njihovim asocijacijama i širim zajednicama, sve do državnih subjektiviteta i njihovih saveza.

Pravo koje je postavljeno zajedničkom voljom ili samovoljom, kao promenljivo, prostorno ograničeno i nesavršeno, a koje nazivamo pozitivnim pravom, dostiže u svojoj izvornosti i izvršnosti, onaj stepen svoje kulture koji je utvrđen i životno potvrđen kulturnim identitetom prirodnog prava.

3. *Moć prirodnog prava.* – Pošto se sva ljudska bića rađaju jednaka u dostojanstvu života, prirodno pravo je univerzalno i sveljudsko. Razlike u pogledu rase, boje, pola, jezika, veroispovesti, političkog ili drugog mišljenja, nacionalnog ili društvenog porekla, imovine ili drugih sličnih okolnosti – mogu biti sastavni delovi samo pozitivnog prava, dok je prirodno pravo sazdan na jedinstvu svih ovih razlika.

Prirodno pravo služi pravdi kao moralnoj dispoziciji jednakog postupanja sa jednakim stvarima i nejednakog postupanja sa nejednakim stvarima, srazmerno njihovoj ne- jednakosti.

Sfera prirodnog prava je sfera slobode, ali one slobode koja je u međuzavisnom odnosu sa slobodom drugih, što znači da je sloboda čoveka ograničena slobodom drugih, ona je stoga samosvesna ili racionalna i pravda se ovde postiže proporcijom sloboda.

Ostvarenje prirodnog prava je izraz demokratske kulture koja pretpostavlja toleranciju kao akt duhovne slobode i kulture razuma.

Nema pravne države bez ustanovljenog i primenjenog prirodnog prava u granicama društvenog razuma.

Prirodno pravo obezbeđuje i razvija ekološku etiku kao neophodnost očuvanja života na našoj planeti.

4. *Trajnost prirodnog prava.* – Starost rodne kuće prirodnog prava utvrđuje se brojem stoleća; najstarija era, njegova je postojbina.

Filozofija prirodnog prava nadživela je sve vekove, da bi nam se danas, kao racionalna koncepcija, predstavila imenom ljudskih prava ili prava čoveka u kodifikovanom mozaiku dokumenata Ujedinjenih nacija i standardima Međunarodne zajednice.

Naći se pod svodom prirodnog prava, znači biti iznad prolaznosti pozitivnog prava, njegove voljnosti ili proizvoljnosti, u svakom slučaju, iznad oskudice sadašnjosti; i po tome: pitanje istorijskog kraja prirodnog prava pitanje je njegovog početka.

5. *Evolucija prirodnog prava.* – Antičko shvatanje prirodnog prava koje je poniklo u učenju grčkih sofista i koje je preraslo u filozofski sistem Platona i Aristotela i dalje razvijano kroz rimsku Stoičku školu, zasnivalo se na tri osnovna stava: zakon kao delo ljudske volje potčinjen je višim zakonima prirode; suštinsko svojstvo prirodnog prava jeste pravda kao moralna kategorija koja ujedinjuje komutativnu i distributivnu pravdu; zakon može biti pravedan ili nepravedan.

Shvatanje prirodnog prava izraženo u antičkoj grčkoj i rimskoj filozofiji i etici poslužilo je kao temelj za dalji razvoj prirodnog prava i to, najpre, u dva pravca: teološka interpretacija, naročito u smislu srednjovekovne sholastike (Toma Akvinski), i interpretacija koja prirodno pravo odvaja od teologije u smislu laicizacije prirodnog prava i svodi ga na racionalno objašnjenje (Hugo Grocijus).

U okviru racionalne koncepcije prirodnog prava, javljaju se opet dva osnovna pravca: jedan, koji prirodno pravo svodi na biološko-racionalno objašnjenje i drugi, koji prirodno pravo objašnjava isključivo autoritetom uma, zbog čega se i naziva racionalno ili umno objašnjenje prirodnog prava.

Biološko-racionalna doktrina počev od XVII veka ispoljila je stav po kome se prirodno pravo objašnjava povezanošću čovekovog određenog biološkog svojstva sa njegovim umom. Ta svojstva su ili čovečiji nagon društvenosti (Hugo Grocijus), nagon samoodržanja (Tomas Hobs), stanje bespomoćnosti (Samuel Pufendorf) ili jedno imanentno svojstvo čoveka težnja za životom koje je dirigovano njegovim umom (Christian Thomasius) ili čovekovo osećanje pravde (Herbert Spenser) ili najzad koherentna teorija biološko-umnog pravca 19. veka (Henri Ahrens).

Evolucijom biološko-racionalne doktrine, teorija prirodnog prava došla je do čisto racionalne koncepcije po kojoj je razum (ljud-

ski um) izvor ukupnog saznanja, što je proizilazilo iz opšte filozofije racionalizma 17. veka (Rene Dekart).

Racionalna koncepcija dobila je svoju filozofsku sublimaciju u 18. veku u delima Imanuela Kanta, koja je do danas u suštini ostala jedna od glavnih izvora objašnjenja prirodnog prava. Putem teorije saznanja koja se prostire na čulnu oblast (empirijsko saznanje) i nečulnu oblast (transcendentno saznanje) došlo se do sinteze o čistom umu kojim se stiče transcendentno saznanje kao i saznanje iz čulne oblasti. Prema ovoj filozofiji, pomoću čulnosti predmeti nam bivaju dati, a razumom se zamišljaju. Na toj postavci, moralni i zakonski imperativi proizilaze iz uma iz čega sledi zaključak da je ljudski um zakonodavac prirodnog prava, zbog čega se ono, prema ovoj filozofiji, i naziva umnim prirodnim pravom.

Teorijski izgrađena, racionalna koncepcija prirodnog prava, doživela je svoju najširu primenu u drugoj polovini Dvadesetog veka sve do danas, u brojnim dokumentima Ujedinjenih nacija i standardima Međunarodne zajednice, tako da se danas može govoriti, ne samo o renesansi prirodnog prava, već o jednoj, do sada najpotpunijoj kodifikaciji prirodnog prava čoveka koja je učinjena u istoriji pravne i moralne civilizacije.

Brojne deklaracije, povelje, konvencije, završna dokumenta i drugi opšti akti u okviru delatnosti UN kojima je stvoren jedan novi pravnički svet, imaju za svoj zajednički imenitelj kulturu razuma i vrlinu pravde, dva stuba misaonog zdanja racionalne koncepcije prirodnog prava.

Ovako razvijen opus prirodnih prava praćen je danas bogatom književnošću na različitim jezičkim područjima, uglavnom pod naslovom ljudskih prava ili prava čoveka.

6. *Prirodno pravo kao genusni pojam.* – Između izraza »prava čoveka« i izraza »ljudska prava« nema razlike u pojmovnom smislu. Čovek je jedinka koja čini ljudsku skupinu u pretpostavci neke brojnosti. Kao što nema ljudskih prava bez čoveka, tako nema ni prava čoveka bez društvenosti.

Oba pomenuta izraza dolaze iz različitih pravnih i jezičkih područja. Tako, izraz »ljudska prava« je u upotrebi na širokom polju anglo-američkog prava (Human Rights) koji se proširio i na druga po-

dručja, posebno evropska, gde se tradicionalno upotrebljava izraz »prava čoveka« (Droits de l'Homme).

Bez obzira na različitost terminologije, filozofija prirodnog prava zajednička je i jednom i drugom izrazu. Nema, dakle, teorije »ljudskih prava« ni teorije »prava čoveka« bez teorije prirodnog prava.

Svaka doktrina i svaka praksa ljudskih prava ili prava čoveka, mora biti utemeljena na riznici prirodnog prava i to onog koji svoj izvor nalazi u ljudskom razumu i autoritetu uma kao sublimiranog prirodnog svojstva čoveka.

Izraz »prirodno pravo« je genusni pojam i iza njega stoji pravna i filozofska civilizacija od Aristotela i pre njega, do Kanta i posle njega, sve do Univerzalne deklaracije o pravima čoveka (1948) i posle nje.

U širokoj javnosti sva tri izraza se danas upotrebljavaju i nema naučnog razloga koji bi ovu trihotomiju trebalo da uskrati.

7. *Dva načina ispoljavanja.* – Ideja prirodnog prava, sa stanovišta načina izražavanja, imala je dva vida svoje opstojnosti: jedan filozofski i drugi pravno normativni izraz koji se u prošlosti očitovao u mnogim poveljama i deklaracijama, kao što su Magna carta libertatum (1215), Bil o pravima (1689), Deklaracija o nezavisnosti trinaest američkih država (1776), Povelja o pravima Virdžinije (1776), francuska Deklaracija o pravima čoveka i građanina (1789).

Svi ovi istorijski akti samo su parcijalno regulisali izvesna pitanja u sferi prirodnih prava čoveka; uglavnom to su ona prava koja bi danas nazvali klasičnim političkim i građanskim pravima, dok su ekonomska i socijalna prava na širem planu bila izvan reglisanja pomenutih konvencija i povelja.

Prirodna prava čoveka, za razliku od pomenutih deklaracija i povelja prošlosti, doživela su svoju obuhvatnost i skoro potpunu kodifikaciju u Dokumentima Ujedinjenih nacija i odgovarajućim međunarodnim organizacijama, čija proširenja i proklamacije danas predstavljaju maticu zajedničke savesti, ali izvršenje i praktična ostvarenja ovih prava predstavljaju hroničnu teškoću koju savremeni svet još nije u stanju da otkloni.

8. *Zajedničke tačke ljudskosti.* – Univerzalnost prirodnih prava čoveka proklamovana je, pre svih i iznad svih međunarodnim do-

kumentima, Opštom deklaracijom o pravima čoveka iz 1948. godine, koja po broju i sadržini prava čoveka predstavlja do sada najveću kodifikaciju prirodnog prava u istoriji pravne kulture. Ona je, pored klasičnih političkih i građanskih prava, obuhvatila još i čitav niz ekonomskih i socijalnih prava čime je zaokružen dignitet čoveka kao društvenog bića.

Deklaracija je u svom poluvekovnom trajanju (i neku godinu više) postala pravi izvor odakle su poleteli rojevi raznih dokumenata, univerzalnih ili regionalnih: međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima (1966), međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima (1966), evropska konvencija o zaštiti ljudskih prava i osnovnih sloboda (1950), američka konvencija o ljudskim pravima (1969), afrička povelja o pravima čoveka i naroda (1981), povelja osnovnih prava Evropske unije (2000); proces zaštite ljudskih prava na evropskom kontinentu išao je i preko Završnih dokumenata brojnih konvencija o Evropskoj saradnji u materiji ljudskih prava – završni akti iz Helsinkija, Madrida, Beča, Pariza, Moskve.

Opšta deklaracija o pravima čoveka iz 1948. godine, svojom osnovnom i uvodnom odredbom prihvata racionalnu koncepciju prirodnog prava i na njoj gradi zdanje ljudskih prava: »sva ljudska bića rađaju se slobodna i jednaka u dostojanstvu i pravima; ona su obdarena razumom i svešću i treba jedni prema drugima da postupaju u duhu bratstva; svako ima pravo na život, slobodu i bezbednost ličnosti«.

Horizonti Deklaracije, pored ovih osnovnih prirodnih prava čoveka, obuhvataju i druga prava koja se, prema savremenoj terminologiji, nazivaju »političim i građanskim«. To su: pravo na slobodu misli, savesti i veroispovesti; pravo na slobodu mirnog zбора i udruživanja; pravo na slobodu kretanja i izbora stanovanja u granicama pojedine države i pravo napuštanja svake zemlje, uključujući i vlastitu i vraćanje u svoju zemlju; pravo azila od proganjanja; pravo na jedno državljanstvo. Deklaracija, zatim, proklamuje još i ova prava: pravo na pravni subjektivitet, pravo na jednakost pred zakonom i na podjednaku zaštitu zakona; pravo na pravično suđenje, pravo na pretpostavku nevinosti dok se ne utvrdi krivica; pravo na legalitet u krivičnom postupku.

Deklaracija predviđa i čitav niz socijalnih prava, kao i onih koja proizilaze iz rada. To su: pravo na socijalno osiguranje; pravo na rad, slobodan izbor zaposlenja i zadovoljavajuće uslove rada; pravo na jed-

naku platu za jednaki rad; pravo stupanja u sindikat; pravo na školovanje; pravo na standard koji garantuje zdravlje i blagostanje; pravo učešća u kulturnom životu zajednice; pravo na zaštitu autorskog prava; pravo na sklapanje braka i osnivanje porodice; pravo svakoga da poseduje imovinu.

Sva ova prirodna prava čoveka proklamovana imenovanom Deklaracijom, našla su, na odgovarajući način, mesta u celini Heksagona Kopaoničke škole prirodnog prava, koja u okviru svojih šest Katedri naučno i stručno proučava, obrazlaže i predlaže rešenja mnogih pitanja, a sve pod okriljem racionalne koncepcije prirodnog prava.

9. *Ohrabrenja*. – Putem implementacije i internacionalizacije prirodnih prava kodifikovanih u pomenutim Dokumentima, autoritet prirodnog prava dobio je u svom legitimitetu i širini toliko mesta da se moglo govoriti o začecima jednog univerzalnog ili svetskog prava.

Sve je to ulivalo nadu da će naša civilizacija ostvariti takozvani zlatni vek u kome će prirodna prava biti jednom zauvek zaštićena i ostvarena.

10. *Vreme nesloge*. – Ali taj univerzum pravednog prava nije nastupio. Umesto njega, u praktičnom ostvarenju kodifikovanih i implementiranih prirodnih prava, nastupilo je vreme nesloge i nasilja jednih u odnosu na druge, došlo je do ogromne razlike između proklamovanih i neostvarenih prirodnih prava čoveka, što je danas sudbinsko pitanje opstanka pravničke i svake druge civilizacije.

Antinomija je potpuna: kodifikacija prirodnih prava predstavlja veličanstvenu misaonu zgradu savremenog čoveka, ali istovremeno i gaženje te i takve zgrade.

Drugim rečima, visok stepen kulture prirodnog prava u izvoru, kodifikaciji, legitimitetu i istovremeno visok stepen nekulture u neostvarenju tih prava. Umesto jednakog postupanja sa jednakim stvarima, nastupilo je vreme nejednakog postupanja sa jednakim stvarima, što je prava suprotnost vrlini pravde kao temelju racionalne koncepcije prirodnog prava.

11. *Trilogija neostvarenja*. – Uzroci ovakvog stanja su i brojni i raznovrsni, zavisno od prostorno-vremenske realnosti, geografskog i ideološkog faktora, religijske i filozofske svesti, ekonomske mogućnosti i ekonomske konstitucije, rečju, od stepena opšte i jurističke kulture.

Ipak, kada je reč o neostvarenju prirodnih prava na najširem planu, unutar i izvan pojedinih familija prava (velikih pravnih sistema), mnoštvo uzroka mogu se svesti na tri osnovna: ekstremno siromaštvo znatnog broja zemalja, postojanje većeg broja antipravnih država, zloupotreba ljudskih prava.

Proklamovana prirodna prava doživljavaju »sudbinu reke ponornice« u onom delu sveta koji danas živi u ekstremnom siromaštvu i gde objektivno nije moguće ostvariti mnoga ljudska prava, a posebno ona koja su utvrđena kao ekonomska, socijalna i kulturna ljudska prava. To je pravi atak na elementarno ljudsko dostojanstvo i fizičku egzistenciju gde norme Opšte deklaracije o pravima čoveka ili norme bilo koje druge deklaracije, jednostavno nisu dobile svoj odziv i opravdanje. Ovde, humanitarna katastrofa ozbiljno pretilo katastrofom neostvarenja ljudskih prava.

U značajnom delu sveta koji ne pripada ekstremnom siromaštvu, ljudska prava su uglavnom prihvaćena na papiru putem ratifikacije ili implementacije ovih prava u nacionalna zakonodavstva. Međutim, u ovim državama nedostaje legalitet u ostvarenju ljudskih prava pošto je vladavina prava ovde zamenjena vladavinom samovolje detentora vlasti.

To su one države koje ne mogu poneti epitet pravnih država s obzirom da se načelo legitimiteta i legaliteta prava u tim državama nalazi ispod stepena društvene tolerancije. To je niža kultura prava i ona nije polje na kome ljudska prava doživljavaju uzdizanje.

Uzrok neostvarenja ljudskih prava može se videti i u fakti zloupotrebe ljudskih prava koja se ponekad preduzima čak i od strane pravnih država.

Zloupotreba ljudskih prava postoji u slučaju kada se ona vrše protivno cilju zbog koga su ustanovljena ili priznata. Danas se često preduzimaju mere zaštite ljudskih prava koje u suštini znače ili odmazdu (sistem taliona, ekvivalencija nasilja) ili postizanje određenih političkih, vojnih, nacionalnih ili ekonomskih ciljeva. U svakom slučaju, takvom »zaštitom« čine se nove, često i teže povrede ljudskih prava od onih koja se štite.

Nesrazmernost između proklamovanih i neostvarenih ljudskih prava dovodi do nedozvoljenog stepena pravne nesigurnosti, što može biti znak krize ovog prava.

12. *Mogući pravci ostvarenja*. – Polazeći od uzroka nezadovoljavajućeg ostvarenja proklamovanih ljudskih prava u svetskim okvirima, ovo vitalno pitanje međunarodne zajednice ne može biti rešeno u bliskoj budućnosti; to je društveni proces koji se prostire na neodređeno vreme.

Određene metappravne determinante bitno utiču na ostvarenje legaliteta ljudskih prava, u prvom redu stepen opšte i profesionalne kulture, a zatim, stanje univerzalne svesti i savesti, javno mnjenje, medijska, naučna i stručna opservacija, politička zrelost i prosvećenost, moralna emancipacija, ekonomska inspiracija i radna etika, socijalni kapital i socijalne kohezije, porodična struktura, ustaljena pravila ponašanja, poverenje u zajedničke norme, tehnička obrazovanost.

Sve ove determinante u jednom organizovanom društvu imaju neki svoj stepen i standard i upravo od visine tog standarda zavisi i visina ostvarenja ljudskih prava. Podizanjem tog standarda na viši stepen ljudskosti, pitanje ostvarenja ljudskih prava ulazi u područje zadovoljavajuće ili podnošljive društvene i pravne tolerancije.

Dužnost je naša i individualna i opšta da učestvujemo u procesu približavanja legitimiteta prema legalitetu ljudskih prava. Ako to ne učinimo, postojeće kodifikacije ljudskih prava ostaće u istoriji zabeležene, ne samo kao iluzije i neostvarene želje, već i kao čin zajedničke odgovornosti onih koji odlaze pred onima koji dolaze.

Na istim društvenim koordinatama u smislu ostvarenja ljudskih prava nalazi se i faktor ustrojstva jednog društva na temeljima demokratske kulture koja podrazumeva i pravo na toleranciju. Zasigurno, to nije ni vulgarna vladavina većine koja može dovesti do tiranije manjine, ni simulovana demokratija čije su demokratske proklamacije samo papirne, već takav tip demokratije u kojoj pored notornih svojstava demokratije, tolerancija predstavlja *conditio sien qua non* ostvarenja prirodnih prava čoveka; ona je tačka visokog razuma i legitimacija pravne države.

Ako je stepen razvoja jednog društva zarobljen dogmom bilo koje vrste (rasa, boja, pol, jezik, veroispovest, političko i drugo mišljenje, nacionalno i društveno poreklo, imovina), onda je to antipod demokratskoj kulturi, bez obzira na zakon većine koji je karakterističan za demokratsko društvo.

Tolerancija i dogmatska netolerancija, dva su saputnika života čoveka kao društvenog bića.

I zato, ako se determinante pravnog poretka jednog društva vode evolucijom ka toleranciji, udaljavajući ga od dogmatske netolerancije, onda je to istovremeno i znak većeg ostvarenja ljudskih prava.

Jedan vid uticaja na ostvarenje legaliteta ljudskih prava jeste i reagovanje i insistiranje opšte javnosti da svi činioci prava, a posebno nezavisno sudstvo, pravedno i efikasno primenjuju norme o ljudskim pravima koje proizilaze iz ratifikovanih konvencija i opšteprihvaćenih međunarodnih standarda prosvetljenih zajednica.

Pri tome, legalitet u primeni ljudskih prava zahteva dubinu filozofije komutativne i distributivne pravde koja je još od antičkog vremena preživela sve vekove i koja se i danas javlja kao temeljna odrednica kulture prava.

Svako drugo pragmatско i nefilozofsko postupanje u konceptu ostvarenja ljudskih prava, vodi rezultatu kratkog efekta, kako u prostoru tako i u vremenu.

13. *Ishodišta*. – Trilogija neostvarenja i mogući pravci ostvarenja prirodnih prava čoveka, dva su pola naše opstojnosti.

Na mnogim stranama savremenog sveta pravo se vraća svom primitivnom izvoru – *učini zlo*; neka druga strana sveta nošena je nalogom – *ne učini zlo*.

Pravo koje je nadahnuto autoritetom uma prirodnog prava i koje je danas kodifikovano u međunarodne standarde ljudskih prava, čini začetak treće epohe koja naređuje – *učini dobro*.

Crni oblaci koji su se nadvili nad ostvarenjem proklamovanih prirodnih prava čoveka, prete da nam zarobe treću epohu ove moralne triparticije i vrte nas primitivnom izvoru odmazde i personalne egzekucije.

Samo veće dejstvo organizovane umnosti u stanju je da sačuva i produži život sintagme – *učini dobro*.

Na toj mogućnosti Kopaonička škola gradi svoju trajnu inspiraciju. Odlikovana poverenjem naučne i stručne javnosti, snagom svoje duhovne slobode, Kopaonička škola, na svo zlo savremenog sveta odgovara lepotom dobrog.

Ekonomska konstitucija, kao jedan od elemenata socijalnog kapitala, nalazi svoju odrednicu u opštoj kulturi određene zajednice i kao takav bitno utiče na izgled konkretnog pravnog poretka. Posebno, kada je ta konstitucija obogaćena proizvodima visoko razvijenog tehničkog uma i ekspanzijom primenjenog naučno-ekonomskog znanja, onda je, ekonomski model, počev od primitivne preko zatvorene autarhične ili administrativno vođene ekonomske politike, sve do tržišne ekonomije i tržišnog poretka, sa svim pojavnim oblicima takvog ustrojstva, u suštini temeljna determinanta kulturnog identiteta određenog socijalibiliteta posmatranog u prostorno-vremenskoj stvarnosti.

S obzirom da svojinski odnosi i svojinska sloboda sa svojim samosvesnim i regulativnim ograničenjima čine suštinu svake ekonomske konstitucije, treba naglasiti da je svojinska sloboda deo opšte slobode kao prirodnog prava čoveka. Kao takva, svojinska sloboda deli sudbinu opšte slobode u tom smislu što je i ona samosvesna, racionalna, dakle, ograničena svojinskom slobodom drugih, bez obzira na različitost statuta svojinskih titulara.

Otuda, svojinske razlike mogu biti zasnovane i održavane samo na zajedničkoj koristi, a ne na štetu i diskriminaciju drugog. Sve što je izvan ove odredbe čini da svojinska sloboda nije više u okvirima racionalne (umne) doktrine prirodnog prava.

Razume se, odmah se postavlja pitanje gde su granice svojinske slobode odnosno neslobode u jednoj pravno organizovanoj zajednici. Da li je, dakle, samo sopstveni rad legitiman osnov svojinskog odnosa ili to može biti i rad drugog u koneksitetu različitih statusa titulara svojinskog odnosa.

Svedimo sve odgovore na dva osnovna: kolektivistička i državno svojinska norma i dogma ili konkurencija sposobnosti u uslovima tržišne privrode. Idealnu pravdu tu nije moguće postići zbog prirode čoveka kao nesavršenog bića i nesavršene zajednice kojoj pripada. To nam potvrđuje istorija svojinskog pitanja.

Ali, ako se ne može postići idealna pravda noguće je ostvariti područje individualne i društvene tolerancije u primeni svojinske pravde odnosno nepravde. U tom pogledu državno svojinska ideološka dogma, koja državi kao titularu daje i javno pravna ovlašćenja,

dakle, pravni i izvanpravni imperijum, nije iskazala istorijsko opravdanje i ona danas u svetu ustupa mesto konkurenciji sposobnosti u uslovima tržišne privrede za koju se vezuje verovanje da ona vodi u ekonomsku i političku demokratiju koja je svojstvena pravnoj državi. Stoga, potrebno je naročito podvući razliku između državne svojine u smislu javnopravnog i političkog imperijuma (feudalna, državno-socijalistička svojina) i državne svojine kao dominijuma, kada se država kao i svaki drugi tržišni subjekt potčinjava zakonima tržišta sa svim uspesima i rizicima.

Međutim, i kod svojine u tržišnim uslovima, postavlja se pitanje gde su granice te slobode i koliki je stepen tolerancije u svojinskim razlikama. Odve, pre svega, treba reći da proces konkurencije sposobnosti u uslovima tržišne privrede, mora pratiti odgovarajuće zakonodavstvo. To znači da zakonski akti ovde moraju biti inspirisani umnošću distributivne i komutativne pravde, a ne čulnošću trenutnog interesa: političkog, nacionalističkog, verskog, rasnog ili klasnog. Iz ovoga proizilazi, da takvo zakonodavstvo mora pratiti svačiju svojinsku slobodu bez obzira na različitost statusa svojinskih titulara (individualitet ili kolektivitet), kako uživanje i vršenje ove slobode ne bi ugrozilo slobodu drugih reko granica individualne i društvene tolerancije.

Gore izloženi modeli ekonomske konstitucije jedne zajednice, ukazuju na njihove različite efekte na izgled konkretnog pozitivnog prava, što znači da izbor i opredeljenje za određeni ekonomski model čini, u određenom smislu, pozitivno pravo tolerantno pravednim ili ga čini podnošljivo ili nenodnošljivo nepravednim.

Politička prosvećenost Trodelna podele vlasti

Prostorna i vremenska dimenzija pozitivnog prava obuhvata i političku zrelost i prosvećenost zajednice u smislu razvoja sistema vladavine pravednog prava, a posebno principa trodelne podele vlasti i nezavisnot suda i sudijske funkcije.

Kada je u pitanju nezavisnost sudijske funkcije u kontekstu trodelne podele vlasti, više puta smo ukazivali na činjenicu da pitanje nezavisnosti sudije nije samo pravno pitanje, već je to, pre svega, pi-

tanje opšte kulture jedne zajednice. Imali smo, više puta, priliku da se uverimo u ovu istinu.

Otuda, princip nezavisnosti sudije predstavlja demarkacionu liniju koja deli polje prava od pustinje neprava. U uslovima nepravne države, gde je legitimitet i legalitet prava ispod dozvoljene granice društvene tolerancije, gde vladavinu prava zamenjuje vladavina samovoljnog fakta-vlasti, strasti ili interesa pojedinačnog ili grupnog, gde se eliminiše načelo podele vlasti i ceo život svodi na politički monizam i njegovu strogu hijerarhiju, tu se sudijska nezavisnost svodi na zavisnost od političko-partijske, a ne od zakonske, odluke. Takva zavisnost pretvara sudiju u derivat jednosmernog naloga (političkog, nacionalnog, rasnog ili klasnog) i sudija tada objektivno nije u stanju da primeni pravedno pravo. U hipotezi, dakle, nepravne države, pravo doživljava brodolom, a s njim tone i princip nezavisnosti sudije. Ići takvom »pravu« i takvom sudiji, znači ići antipravdi.

Naprotiv, kada se demokratski princip organizuje po načelu ustavnosti i zakonitosti, tada se nezavisnost sudije obezbeđuje delovanjem pravne države. To znači, da nezavisnost sudije, kao neminovni atribut njegove funkcije, predstavlja organski deo pravne države. Razume se, država ne stiče svojstvo pravne države, niti sudija stiče nezavisnost, samo na taj način što će se te reči upisati u neki zakon ili ustav. Ona to postaje kada rezultat odnosno ishodište prava ukazuje na činjenicu da je određeno pravo, ne samo legitimno u svom izvoru, već i da je legalno u svojoj primeni.

O pitanju nezavisnosti suda i sudijske funkcije postoji bogata pravna književnost, kako domaća tako i komparativna, i ovom prilikom ukazaćemo samo na dva takva mesta. Ovom pitanju bio je posvećen Kongres pravnika Jugoslavije u Beogradu (1935) koji nam je ostavio u nasleđe brojna i naučno argumentovana pitanja iz ove oblasti prava, i to iz pera velikana pravne nauke i pravne prakse.

Šest decenija kasnije, Kopaonička škola prirodnog prava (1995) imala je za opštu temu *Sud i pravo* kojoj je posvetila značajnu pažnju i tom prilikom formulisala je 12 tablica sudijske nezavisnosti kao sintezu domaćih i međunarodnih standarda u ovoj oblasti prava. Sve je to publikovano na našem jeziku u vidu Završnih dokumenata Kopaoničke škole prirodnog prava, kao i u časopisnoj literaturi, i na taj način postalo dostupno, ne samo nadležnim zvaničnicima, već i široj pravničkoj javnosti. Pored toga, sa ovim stavovima upoznata je i inostrana

pravnička javnost preko već pomenute Deklaracije Kopaoničke škole prirodnog prava (tačka 30. pod naslovom *Sud u koneksitetu pravde*).

Pomenuli smo samo ova dva domaća velika skupa na kojima su date odrednice za nezavisnost suda u okviru trodelne podele vlasti. Ali, sve je to prošlo bez odjeka na ovim našim prostorima kada je u pitanju praktično ostvarenje ove vitalne dimenzije opšte i pravničke kulture.

O sudijskoj nezavisnosti u smislu sudijskog poziva kao profesije u procesu primene pozitivnog prava, naročito se u teoriji raspravlja od vremena pojave načela podele vlasti na zakonodavnu, izvršnu i sudsku. Pokrenuto i teorijski utvrđeno od strane filozofa 17. i 18. veka (Džon Lok, a naročito od Monteskijea, ovo načelo je danas postalo sinonim moderne države koja ima atribute pravne države.

To načelo je dobilo mesto i u osnovnim odredbama postojećeg Ustava Srbije, gde je, između ostalog, posebno naglašena nezavisnost sudske vlasti. Razume se, da nije dovoljno samo proklamovati ovo načelo, već ga treba i praktično primeniti, što često nije slučaj, tako da se trodelna podela vlasti u konkretnim prilikama pretvara u načelo jedinstva vlasti, gde se naročito izvršna vlast postavlja iznad sudske vlasti. Na taj način, i pravna država gubi jedno od svojih bitnih obeležja.

Poverenje u pravne norme

Na prostorno-vremenski izgled određenog sistema pozitivnog prava utiče i okolnost poverenja u postojeće zakonodavstvo kao i pravna svest koja se u tom smislu formira. Poverenje u zajedničke norme – pravne, moralne, naučne i profesionalne, utiče na stvaranje odgovarajuće pravne svesti u smislu poštovanja legitimnog prava, što je, takođe, jedno od svojstava kulturnog identiteta određene zajednice. Pri tome, pravna nesigurnost u različitim oblastima pravnog poretka, pravi je antipod opštem poverenju u pravne norme. Razume se, da tu dolazi i retroaktivnost pravnih propisa, o čemu je bilo govora na prošlogodišnjem zasedanju kada se govorilo o Pravu i vremenu.

Sve to u svojoj ukupnosti znači: pravna norma mora imati i uživati opšti autoritet kako u svom izvoru tako i u postupku primene. Kada se to poverenje stekne, pravna svest tada ulazi u faktore kultur-

nog identiteta društvene zajednice organizovane na načelima pravne države.

Intelektualna kultura

Bogatstvo ili oskudica prostorno vremenske slike konkretnog pozitivnog prava zavisi i od stepena razvoja opšte intelektualne kulture, a posebno stepena obrazovanosti ljudi koji pripadaju određenoj zajednici. Obrazovanost, umetnost i intelektualna kultura predstavljaju, dakle, kulturni identitet jedne zajednice na polju kreacije opštih vrednosti zajednice. Viši stepen aksiologije u smislu vrednosti i razvijenosti opštih dobara, a naročito vrednost pravde i istine, slobode i dostojanstva čoveka, govori o većem stupnju opšte kulture.

Prema prirodnom pravu racionalnog smera, svako ima prirodno pravo da snagom svoga uma stvara i dela iz oblasti intelektualne kulture. Ta sloboda kreacije u stvari je samo jedan deo prava na opštu slobodu ličnosti koja je proglašena brojnim dokumentima Ujedinjenih nacija i drugih miroljubivih asocijacija i međunarodnih integracija.

Zaštita zdravlja i zdrava životna sredina

Zaštita zdravlja kao i zdrava životna sredina takođe predstavljaju značajnu determinantu određenog sistema pozitivnog prava. Visok stupanj kulture jedne zajednice, danas se ocenjuje i utvrđenjem u kojoj meri je ta zajednica organizovala i realizovala zaštitu zdravlja kao uslova života i kao prirodnog prava svakog čoveka na onu vrstu zdravstvene zaštite koja odgovara njegovim potrebama. Pri tome, sve mere zdravstvene zaštite moraju uvek biti zasnovane na načelu očuvanja ljudskog digniteta i osnovnih prava i sloboda sa gledišta primenjenih rezultata odgovarajuće nauke, posebno biologije i medicine.

Zdrava životna sredina preduslov je ovoga prava. Otuda, svako ima dužnost, a posebno država, da preduzima odgovarajuće akte u cilju očuvanja, zaštite i obnavljanja životne sredine i jedinstva ekosistema zemlje. Zaštita životne sredine predstavlja integralni deo ra-

zvojnog procesa u različitim sferama ljudske aktivnosti i kreativnosti. Prema tome, ekološka etika, danas više nego u ranijim vekovima, pokazatelj je kulturnog ili nekulturnog identiteta određene zajednice.

Radna etika

Radne navike i radna etika takođe čine element kulturne prepoznatljivosti jedne zajednice. Da bi se pravo na rad moglo adekvatno ostvariti kao prirodno pravo svakog čoveka, pored drugih činilaca zakonske regulative, mora se računati na ustaljene navike, običaje i moralne dispozicije, jer sve one, u nekoj vrsti kumulacije, čine osnov i preduslov za adekvatnu primenu zakonodavstva iz oblasti rada i radnih odnosa. Razume se, da oblik svojinske strukture, tržišna ili dirigovana ekonomija, prinuda ili sloboda, bitno utiču na radnu etiku i njen razvoj ka visokom supnju opšte kulture.

Porodična struktura

Porodica i porodična struktura, kao osnovna ćelja društva, organizovana je na različite načine s obzirom na prostorno vremensku dimenziju. Shodno različitim strukturama i civilizacijama, danas se uvažavaju i različita shvatanja o porodičnom životu, kao i o vrstama porodice, ali uvek u smislu očuvanja i razvoja dostojanstva koje je neodvojivo od čovekove ličnosti.

Otuda, ovde ne postoji jedinstven kriterijum nekog zamišljenog kulturnog aksioma, već svaka civilizacija, kultura i religija, ovde ima svoje odgovore i svoje poglede. Prema tome, ako se porodica i porodična struktura uzimaju kao pokazatelji određenog kulturnog identiteta, onda se moraju imati u vidu sve osobenosti metapравниh determinanti koje bitno utiču na izgled pravne određenosti u ovoj oblasti. Različitost na polju porodice i porodičnih odnosa mora se uzeti kao socijalni fakt određene sredine, ali uvek u smislu očuvanja dostojanstva čovekove ličnosti. Za razliku od drugih sfera društvenog života, posebno ekonomske sfere, ovde se čak ni u daljoj predvidljivoj budućnosti, ne mogu očekivati neke značajnije unifikacije porodičnog života.

Kultura mira

Izgrađivanje kulture mira sigurno je jedna od vitalnih determinanti određenog pravnog sistema. U stvari, opšta kultura ili nekultura jedne zajednice ispoljava se i preko njenog odnosa prema vladavini sile i nasilja kao jedinog sredstva unutrašnje i spoljne hegemonije preko koje se ostvaruju politički, ekonomski i vojni ciljevi.

Sa stanovišta kulture mira, kao elementarnog svojstva prirodnog prava, ova vrsta državnog ili nedržavnog imperijuma ne ulazi u polje demokratske kulture i međukulturne tolerancije, bez obzira da li se ona javlja u vidu otvorene agresije ili simulovanog humanitarnog akta iza koga stoji disimulovana naoružana nepravda ili sistem taliona.

U tom neredu ideja »poremećenog sveta«, svakodnevno se javljaju značajni udari na naše pravo na život, danas više praktikovano nego u prošlosti. Pomenimo neke od njih: ucena i nasilje, organizovani terorizam, aktuelni bioterorizam, genocid kao najgrublja negacija prirodnog prava na život, emitovane bolesti, svojinske razlike koje dovode i do humanitarne katastrofe, razne vrste akumuliranih energija koje dovode do nesrećnih i katastrofalnih posledica. U svemu tome, nuklearno oružje u cilju masovnog uništenja života ljudi i prirode, žini vrh ljudske bezumnosti i, samim tim, zločinačku paradigmu nekulture.

Stepen ostvarenja ljudskih prava

Najzad, u smislu sinteze svih do sada pomenutih determinanti prava treba označiti stepen ostvarenja proklamovanih ljudskih prava i demokratske kulture. Putem implementacije i internacionalizacije ljudskih prava kodifikovanih u brojnim dokumentima Ujedinjenih nacija i drugih miroljubivih asocijacija, autoritet ljudskih prava dobio je u svom legitimitetu i širini toliko mesta da se ova prava smatraju univerzalnim vrednostima svih pravnih sistema.

Međutim, stepen ostvarenja ljudskih prava različit je s obzirom na prostornu brojnost pojedinih pravnih sistema i njihovu razliku po mnogim determinantama opšte kulture. O razlozima ovakvog stanja bilo je govora na ranijim zasedanjima Kopaoničke škole prirodnog prava, pa se ovde na njima nećemo dalje zadržavati. Celine radi, ovde

ih samo imenujemo: ekstremno siromaštvo, antipravne države, zlou- potreba ljudskih prava, ucena, politizacija, diskriminacija, nejednako postupanje sa jednakim stvarima.

Skupni pogled

Kao što se vidi, ako skup pomenutih determinanti čini kulturni identitet jedne zajednice od koga zavisi ostvarenje ili podnošljivo neostvarenje ili nepodnošljivo neostvarenje proklamovanih ljudskih prava, onda proizlazi zaključak da u svetskim okvirima ovo vitalno pitanje međunarodne zajednice ne može biti rešeno u bliskoj budućnosti i taj proces se prostire na neodređeno vreme.

Na tom putu, samo organizovana umnost čovečanstva može otvoriti vrata humanoj budućnosti, a to znači potpunom ostvarenju ljudskih prava proklamovanih i kodifikovanih u čitavom mozaiku međunarodnih konvencija, povelja, deklaracija i drugim dokumentima, kao izrazu zajedničke savesti i pravde kao stožerne vrline.

Posle izlaganja pomenutih determinanti pozitivnog prava, pažnju ćemo zadržati na velikim pravnim sistemima koji se upravo razlikuju po uticaju izvanpravnih činilaca na izgled i sadržinu pozitivnog prava.

Različite familije prava

Pogledajmo kako se pozitivno pravo u svojoj vekovnoj evoluciji, sve do druge polovine 20. veka, okupilo u nekoliko familija često nesložnih, a ponekad i ekstremno suprotstavljenih. U literaturi postoje različite klasifikacije i moguće tipologije tzv. velikih pravnih sistema učinjenih od strane poznatih komparativista prava. U svakom slučaju, sve te klasifikacije govore o lokalizmu pozitivnog prava, ali i o njegovom svojstvu prostiranja na šire geografske prostore. Koliko je to stara pojava govori nam podatak da su još pre pet ili šest vekova pre naše ere, kada su Solon i Likurg sastavljali i pisali svoje čuvene zakone, prethodno putovali po celom Sredozemlju da bi upoznali tamošnje zakone. Oni nisu imali Internet, ali su imali potrebu za njim, potrebu koju su zadovoljavali svojim fizičkim prisustvom i uvidom u konkretnu pravnu situaciju. Polazili su od notorne činjenice da nema

organizma bez ćelija, da one ne mogu živeti bez celine i obratno, da ta celina nema života bez svojih sastavnih delova.

Kada je reč o različitim familijama prava, treba poći od konstatacije da je ono, u svetskim okvirima, rezultat viševekovne evolucije koja je svojstvena nacionalnom biću i kulturnom identitetu pojedinih naroda, a što je opet posledica dejstva različitih izvanpravnih činilaca koji bitno utiču na prirodu određenog pravnog sistema.

Čini se, da bi za ovu priliku, mogla biti postavljena jedna skica petočlane klasifikacije velikih pravnih sistema 20. veka.

Ako pođemo od evropske pravne civilizacije, onda bi kao prvu familiju označili kulturu prava koja se ujedinjuje na rimskoj, pandektno-germanskoj i romanskoj osnovi, gde je rimsko pravo, naročito privatno, temelj te civilizacije, koja je razvijala svoje ustanove shodno potrebama svoga vremena. Razume se, reč je o ustanovama rimskog prava koje su za sobom tada imale evoluciju od hiljadu godina i gde je bio snažan uticaj grčke filozofije (Stoička škola) koja je snažno povezivala moral sa prirodnim pravom čoveka. Kada je reč o evoluciji ustanova građanskog prava u okviru evropske pravne civilizacije, treba najpre naglasiti da se ovo pravo razvijalo na temeljima opštih pravnih kategorija, pisanog prava i kodifikacijama tog prava, a naročito od početka 19. veka, pa sve do savremenog prava.

Druga pravna celina je Common Law sistem ostvaren ne izvoru i pravnoj tehnici anglo-saksonskog prava mnogo više ima u vanevropskim zemljama u odnosu na kontinentalnu Evropu. To je »opšte pravo« engleske pravne tradicije rasprostranjeno na tom jezičkom području (npr. Australija, Novi Zeland, SAD) koje se, u suštini, kao sudsko pravo primenjuje na one pravne odnose koji nisu regulisani pisanim propisima. U stvari, to je sistem pravnih pravila i pravnih načela, najvećim delom građansko pravne prirode, koje ne izdaju zakonodavni organi (*lex non scripta*), već koja se stvaraju u dugotrajnoj običajnoj i precedentnoj praksi zasnovanoj na prethodnim sudskim odlukama. Prema izvesnim autorima, ove dve grupe prava, francusko i anglosaksonsko, suprotstavljene su, pre svega, u tehnici njihovog funkcionisanja i brojnim razlikama njihovog izvora, što sve govori o posebnim celinama, i pored sličnosti brojnih izvanpravnih činilaca – ideologija, ekonomska struktura, hrišćanski moral, demokratsko ustrojstvo. Kada je reč o oblicima u anglo-američkom opštem pravu, prema stanovištu pravne literature, postoje tri oblika prava: 1) zako-

nodavstvo, što podrazumeva njegov širi pojam: ustavi, federalni međunarodni sporazumi, pisani zakoni federalni kao i na nivou federalnih jedinica država-članica; 2) sudske odluke; 3) literatura koja ima snagu autoriteta u oblasti prava.

Treći veliki pravni sistem jeste *Šerijatsko pravo* koje se zasniva na islamskoj religiji, na Kuranu kao osnovnom izvoru prava, koji, pored prava, obuhvata i osnovne principe vere i morala. Kao izvor ovoga prava označava se i Sunnet (tradicija) koja podrazumeva Muhamedove izreke i način njegovog života. Prema islamskoj nauci u izvore šerijatskog prava, pored Kurana i Sunneta, spadaju i pravna shvatanja Idžmaul-umnet i norme koje su dobijene putem analogije iz postojećih pravnih proisa – Kijas. Ovo pravo, kako se vidi, razlikuje se od evropskog kontinentalnog prava zasnovanog na evoluciji rimskog prava ili onog koje je zasnovano na Common Law sistemu. Razlike su brojne, počev od obima, izvora i prirode tog prava, pa sve do vrste i prirode sankcije koja prati prekršaj norme. Ipak, kada je reč o primeni šerijatskog prava, treba naglasiti da postoje i brojne razlike između zemalja unutar familije šerijatskog prava, počev od njegove izvorne i jedine primene, pa sve do sistema mešovite primene koji podrazumeva i prisustvo ustanova komparativnog prava.

Četvrtu grupu velikih pravnih sistema čine sistemi Dalekog istoka. Tako, indijsko pravo (posebno privatno) sastoji se od Hindu prava, Islamskog prava i zakonodavstva starog (pre polovine 20. veka koje nije ukinuto) i postojećeg pozitivnog prava. Kao dopunski izvori javljaju se principi pravičnosti.

Petu grupu čini sistem kineskog prava koji je do prve polovine 20. veka bio zasnovan na principima Konfučijeve doktrine i kasnije Carskog zakonika. U drugoj polovini 20. veka kinesko pravo se sastoji od pisanih zakona, pa i kodifikacija pojedinih zakonskih oblasti. Međutim, kinesko pravo i dalje važnu ulogu pridaje običajima i ustaljenim pravilima ponašanja shodno vekovnim navikama i normama ponašanja koja uglavnom imaju vansudsku pozornicu u odnosu na kategorije evropskog prava.

Razučena slika

Kao što se vidi, veliki pravni sistemi međusobno se razlikuju kako po materijalnim tako i po formalnim izvorima, ali razlike, često

značajne, postoje i između onih zemalja koje inače po opštim karakteristikama pripadaju istoj porodici prava.

Sve to govori, da je, naročito u prošlim vekovima, naš univerzum prava bio sačinjen po načinu mozaika u kome su preovlađujuće boje bile sastavljene od više hiljada nijansi pravnih kategorija.

Razume se, da je ova slika razučena slika bila rezultat uticaja različitih društvenih činilaca koji bitno utiču na karakter prava i pravne nauke, o čemu je već bilo reči (pravda, tolerancija, nauka, filozofija, religija, moral, ekonomija, intelektualna kultura, ekološka etika, socijalna kohezija, zaštita zdravlja, radne navike, porodična struktura, tehničko-tehnološka obrazovanost, kultura mira, stepen ostvarenosti proklamovanih ljudskih prava, i druge srodne determinante, o kojima je već bilo reči).

Sva ta, često izolovana »ostrva« prava, nisu mogla ostati usamljena, ili, drugim rečima, ona su, još od antičkih vremena, a naročito od 19. veka sve do danas, bila pod stalnom optikom »stranih« pravnih činilaca, tako da su nastale brojne ustanove sa zadatkom komparativne spoznaje i proučavanja prava različitih zemalja i pravnih sistema.

Uporedno pravo

U stvari, rođena je jedna disciplina pod imenom *Uporedno* (komparativno) pravo o kojoj postoji teorijski spor, da li je ona samo metod ili nauka.

Prema jednom mišljenju, istorija uporednog prava može se podeliti na tri velika razdoblja: razdoblje preteča, razdoblje pokretača i razdoblje komparativista koje počinje sa Međunarodnim kongresom za uporedno pravo održanim u Parizu 1900. godine.

Kod pitanja da li je uporedno pravo metod ili nauka, i pored teorijskih argumenata koja često idu do isključivosti, čini se, da je ovde bitno uočiti jednu razliku koja se sastoji u sledećem: kada se uporedno pravo svodi samo na prosto upoznavanje stranog prava i njegovo upoređenje sa drugim sistemom prava, tada uporedno pravo ima sve odlike metoda koji nam proširuje vidike u određenom saznavnom smislu dodajući nam još neke dimenzije prava na nekom drugom izabranom prostoru. Na taj način, metodom uporednog prava svestranije upoznajemo i domaće pravo, a to je, između ostalog, potrebno i

radi rešavanja pitanja sukoba zakona sa elementom inostranosti, pripreme za eventualnu unifikaciju, širenje opšte pravne kulture i riznice pravničkog znanja i pravničke vokacije.

Međutim, kada se pomenuti metod uporednog prava ne zauzima na analitičko-saznajnim pitanjima stranog prava, već kada taj metod preraste u naučno uopštavanje određenih pravnih institucija i kategorija, kada se, dakle, ovim putem dolazi do sinteze zajedničkih i univerzalnih vrednosti, kao što je danas slučaj sa uopštavanjem ljudskih prava u raznim pravcima njihove egzistencije (građanska, politička, ekonomska, socijalna, kulturna prava), tada uporedno pravo nije više običan metod, već nauka sa svim atributima sazajno-iskustvene discipline i uopštavanjem empirijskog fonda znanja i iskustva sa različitih prostornih i vremenskih meridijana intelektualnog i materijalnog sveta.

Procesi zbližavanja u 20. veku

Koji su se procesi odigrali u 20. veku u kontekstu pomenitih pet velikih pravnih sistema u smislu ublažavanja njihovih razlika, bez obzira na razvoj uporednog prava.

Očigledno, da je savremeni univerzum prava u mnogim oblastima izložen manjem stupnju diverziteta u odnosu na protekle vekove. Razume se, razlozi ove pojave su brojni i u tom smislu opet se vraćamo na uticaj različitih determinanti prava, o čemu je već bilo reči.

Ovde treba istaći dva pojavna oblika tog zbližavanja. Jedan se odnosi na međusobnu unifikaciju, i drugi, daleko važniji, odnosi se na implementaciju i internacionalizaciju ljudskih prava koja su proklamovana i kodifikovana u brojnim dokumentima Ujedinjenih nacija i drugim miroljubivim asocijacijama i međunarodnim integracijama. U tom pogledu, veliki primer svakako predstavlja postojeća integracija Evropske unije.

Drugim rečima, celokupno ovo zbližavanje, ili je proizvod unifikacije i usaglašavanja zakonodavstva i prava kao načina potpunije i efikasnije komunikacije između različitih pravnih sistema (nazovimo je internom unifikacijom) ili je u pitanju implementacija kodifikovanih ljudskih prava u okviru Ujedinjenih nacija, koja predstavlja čitav svet pravnih normi u smislu normativnog ostvarenja kulture prirod-

nog prava racionalnog smera. Otuda, zadržaćemo se, najpre, na internim mogućnostima unifikacije, a zatim na kodifikaciji ljudskih prava u odgovarajućim dokumentima međunarodne zajednice.

Parcijalna unifikacija

Ako se pod unifikacijom prava podrazumeva takvo usaglašavanje pravnih normi koje čine jedinstven pravni sistem, a koji se prostire unutar jedne ili više zemalja, onda se može govoriti o unutrašnjoj, (domaćoj unifikaciji) i međunarodnoj unifikaciji prava koja će nas ovde interesovati.

Ona se, u drugoj polovini 20. veka naročito proširila, bilo unutar jedne od pomenutih pet familija prava, bilo izvan njihovih granica. Razlozi za ovu pojavu mogu se videti na čitavom horizontu bilateralnih ili multilateralnih odnosa između pojedinih zemalja i to u različitim oblastima ekonomske, kulturne, političke, pravne i socijalne sfere društvenog života. Sve te razloge, samo za potrebe ovog uvodnog referata, nazivamo internim, za razliku od kodifikacija ljudskih prava u međunarodnim okvirima koja se implementiraju u pojedina zakonodavstva, i njih ovde nazivamo eksternim razlozima unifikacije koja deluje na čitavom univerzumu prava.

Međunarodna unifikacija izazvana internim razlozima ne može biti potpuna iz čitavog niza razloga. Tako, prema jednom autoritativnom mišljenju, tu postoje dve vrste činilaca. Jedni su prirodni činoci, kao što su podneblje, klima, osobenost zemljišta, način života stanovnika ukoliko on zavisi od geografskih uslova, a drugi su činoci ideološke prirode, kao što su politički sistem, religija, običaj. Zato se postavljaju dva pitanja: da li je takva unifikacija moguća i da li je ona poželjna. Odgovor na ova dva pitanja daje slika savremene međunarodne unifikacije u realnom životu. Ipak, ova vrsta unifikacije u drugoj polovini 20. veka javila se u širem obimu u odnosu na prethodno vreme.

Međutim, ta unifikacija je izraz potrebe pojedinih zemalja koje su osobene samo za te zemlje (interni faktor), pa je ona zbog toga samo parcijalna, a često i nepoželjna da obuhvati odgovarajući pravni sistem u celini.

Za razliku od ove parcijalne unifikacije, kao što je već naglašeno, u istom razdoblju druge polovine 20. veka, sve do naših dana de-

lovao je i deluje onaj drugi kohezioni faktor koji se vezuje za kodifikaciju ljudskih prava u okviru međunarodnih organizacija, a koji biva preuziman na najširem planu od strane svih familija prava. Koliko je ovaj kohezioni faktor uspeo da ostvari kulturu prirodnog prava na najširim prostorima, o tome će još biti reči. Prethodno, upoznajmo se, u osnovnim crtama, sa stanjem međunarodnih dokumenata i opštih akata u materiji prirodnih (ljudskih) prava.

Univerzalna kodifikacija

Pre svih i iznad svih dokumenata stoji Univerzalna deklaracija o pravima čoveka iz 1948. godine. Upravo je pre dva dana ova Deklaracija napunila 62 godine života.

Da vas podestim, povodom njenog jubileja prošle godine je Kopaonička škola prirodnog prava dobila dopis Uneska potpisan od strane generalnog direktora Uneska Irine Bokove (ranije Koičiro Macura) kojim se obrazlaše značaj ove Deklaracije.

Ove godine, kao što ste imali prilike da čujete, Unesko je poslao Poruku Kopaoničkoj školi sa rečima da ima simbolike u tome što se godišnje konferencije na Kopaoniku organizuju oko 10. decembra, Dana ljudskih prava, jer je na taj dan 1948. godine usvojena Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima koja proklamuje zajednički standard postignuća za sve narode i nacije. Dan ljudskih prava služi kao obeležje koje nas svake godine podseća na poštovanje dostojanstva ljudskog bića. Međutim, njegov glavni cilj je mobilizacija protiv najvećih opasnosti po ljudska prava, a to su siromaštvo, diskriminacija, rodna nejednakost, klimatske promene i terorizam. U tom smislu Kopaoničku školu prirodnog prava Unesko smatra svojim prirodnim saveznikom u zajedničkom zalaganju za unapređenje principa poštovanja ljudskih prava i ljudskog dostojanstva. Prema rečima ove Poruke, konferencije o ljudskim pravima na Kopaoniku, koje se organizuju poslednje dve decenije, sve više postaju važan međunarodni skup. Politika ljudskih prava treba da se razvija na osnovu naučnog istraživanja i zbog toga Unesko izražava pohvale naporima koji se toliko godina čine na Kopaoniku da bi se preispitali izazovi i prepreke u sprovođenju ljudskih prava.

Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima predstavlja do sada najpotpuniju kodifikaciju prirodnog prava u istoriji kulture prava. Po broju i sadržini prava čoveka, ona predstavlja pravu riznicu ovih prava koja su u prošlosti bila sadržana u poveljama i deklaracijama različitih naroda ili u misaonim opusima značajnih filozofa. Ova Deklaracija je ta prava, ne samo kodifikovala, već ih je i proširila, dodajući klasičnim »političkim i građanskim pravima« još i kategoriju »ekonomskih, socijalnih i kulturnih prava«, što je prvi put učinjeno ako imamo u vidu retrospektivu ovog pitanja.

Pre svega, svojom osnovnom i uvodnom odredbom Deklaracija prihvata racionalnu koncepciju prirodnog prava i na njoj gradi zdanje ljudskih prava. Prepoznamo te reči: sva ljudska bića rađaju se slobodna i jednaka u dostojanstvu i pravima. Ona su obdarena razumom i svešću i treba jedni prema drugima da postupaju u duhu bratstva. Svako ima pravo na život, slobodu i bezbednost ličnosti. Te reči imaju daleki eho. Setimo se prvih reči kojima počinje ž. Rusoov Društveni ugovor: čovek je rođen slobodan a svuda je u okovima, ili reči Getea: O pravu što se s nama rodilo, brige se nažalost nije vodilo.

Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima predstavlja zajednički standard koji treba da dostignu svi narodi i sve nacije. Ona je nešto više od naučnog sistema, ali manje od sistema čvrstih pravnih normi. Ona, dakle, ne sankcioniše, ali upućuje na pravnu zaštitu što je uglavnom i ostvareno preko drugih međunarodnih dokumenata koja su proizašla iz nje kao matice tih prava. Konkretno – ona je doneta kao pravno neobavezujuća, ali je ipak vreme pokazalo da je ona u mnogim svojim odredbama postala izvor međunarodnog prava u smislu opštih pravnih načela.

Kao što je rečeno, i sada, i u ranijim zasedanjima Kopaoničke škole prirodnog prava, Deklaracija prvo čini sintezu političkih i građanskih prava: pravo na slobodu misli, savesti i veroispovesti; pravo na slobodu mirnog zbora i udruživanja; pravo na slobodu kretanja i izbora stanovanja u granicama pojedine države i pravo napuštanja svake zemlje uključujući svoju vlastitu i vraćanje u svoju zemlju; pravo azila od proganjanja; pravo na jedno državljanstvo; pravo na pravni subjektivitet; pravo na jednakost pred zakonom i na podjednaku zaštitu zakona; pravo na jednakost u dostojanstvu i pravima; pravo na pravično i javno suđenje; pravo na pretpostavku nevinosti dok se ne utvrdi krivica; pravo na legalitet u krivičnom postupku.

Posle ovoga Deklaracija predviđa čitav niz socijalnih i ekonomskih prava, posebno koja proizlaze iz rada kao i onih iz oblasti intelektualne kulture: pravo na socijalno osiguranje; pravo na rad; slobodan izbor zaposlenja i zadovoljavajuće uslove rada; pravo na jednaku platu za jednaki rad; pravo stupanja u sindikat; pravo na školovanje; pravo na standard koji garantuje zdravlje i blagostanje; pravo učestvovanja u upravljanju javnim poslovima svoje zemlje; pravo učešća u kulturnom životu zajednice; pravo na posedovanje imovine; pravo na zaštitu autorskog prava; pravo sklapanja braka i osnivanje porodice.

Razume se, odmah se postavljaju brojna pitanja, a pre svega, pitanje ostvarenja svih nabrojanih prava. Izražena su mišljenja da je ovako dug spisak ljudskih prava, a posebno onih koja spadaju u kategoriju »socijalnih i ekonomskih prava« pretvorio ljudska prava u »neke daleke utopijske ciljeve«. I pored nedovoljnog ostvarenja proklamovanih i kodifikovanih ljudskih prava, što je rezultat ukupnosti stepena kulturnog identiteta određene zajednice, kodifikovana ljudska prava čine danas univerzalne vrednosti čovečanstva koje su, ne samo vizija i putokaz umnosti i socijalne pravde, već dobrim delom i pravne norme kojima se štite i sankcionišu povrede određenih ljudskih prava.

Ostale kodifikacije

Na osnovu ove Deklaracije doneseni su brojni međunarodni dokumenti među kojima ističemo: Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima (1966), Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima (1966), Afrička povelja o pravima čoveka i narodima (1981), Američka konvencija o ljudskim pravima (1969), Evropska konvencija o zaštiti ljudskih prava i osnovnih sloboda (1950), Povelja o osnovnim pravima Evropske unije (2000), a zatim mnogi drugi međunarodni akti i Završni dokumenti kojima se konkretizuju opšta načela proklamovanih ljudskih prava.

Na taj način, izgrađeno je čitavo zakonodavstvo sa inspiracijom legitimne pravde, što je znak više kulture materijalnog i formalnog izvora prava. Ono drugo, koje predstavlja nasilje volje ili samovolje jednih u odnosu na druge, pripada sferi niže kulture porekla prava.

Kriterijum ove podele je neminovan: veće prisustvo legitimne pravde (komutativne i distributivne), čini da fenomen prava, kao samosvesna misaona priroda čovekova, postigne i ostvari formulu sredine za sva ljudska bića koja se rađaju slobodna i jednaka u dostojanstvu i pravima. Naprotiv, kada se prirodna proporcija ove najveće ljudske vrednosti, nasilnim aktima samovoljne manjine ugrozi ili prekomerno poremeti tako da se nađe ispod granice društvene tolerancije, onda takvo pravo ne može poneti epitet više kulture. Razume se, ova tipologija ne može biti zasnovana samo na legitimitetu prava i pravde, već isto tako i na legalitetu prava u postupku njegovog ostvarenja i praktične primene.

Evropska integracija

Kada je reč o savremenim velikim integracijama, treba posebnu pažnju posvetiti Evropskoj uniji, kao institucionalnoj, ekonomskoj, socijalnoj i političkoj integraciji. Danas ona već ima svoju istoriju u pogledu izvora i egzistencije njenih institucija. Neću se zadržavati na toj hronologiji, jer to su dobro poznate stvari koje su u ovoj Školi više puta bile reprodukovane.

Reč je, dakle, o kulturnoj integraciji evropskog kontinenta, integraciji koja je još u formiranju i koja se neće završiti prijemom svih evropskih naroda u Evropsku uniju, već naprotiv, ta integracija će tek tada dobiti puni legitimitet i kapacitet i biti sposobna da pređe u drugu fazu svoje egzistencije, a to znači u fazu potpunije realizacije izgrađenih zajedničkih ustanova koje odgovaraju svim determinantama kulture evropskih naroda. Međutim, na tom putu stoje brojne teškoće, kao što su npr. različiti resursi, običaji, tradicije i religijska ubeđenja; porast nezaposlenosti, imigracija, nesigurnost, terorizam, ekološki problemi; strah malih država da se stvara direktorijum velikih; evropski budžet i finansijske krize pojedinih članica Unije; veliko prisustvo anglo-saksonskog prava, i proces usklađivanja evropske filozofije opštosti pravnih kategorija sa pragmatikom i kazuistikom anglosaksonskog prava; poremećen odnos između duhovnih i materijalnih vrednosti; ekonomsko i pravno upravljanje putem emitovanja tzv. direktiva koje su više činovnički, a manje naučno provereni akti; usporen rad na donošenju kodifikovanih izvora prava kao što je Građanski kodeks.

Sve ove i druge srodne teškoće ne smeju pokolebati veru i napor svih društvenih činilaca na putu izgradnje pravednog prava, demokratske kulture i sveopšte tolerancije u okviru Evropske unije i njene istorijske i sadašnje datosti. I zato, integrisana Evropa, »ujedinjena u različitosti« i sjedinjenja znanjem i kulturom mira, njena vlast i uprava ima zakonski i nadzakonski mandat da održi i obogati milenijumski kontinuitet sile života zasnovanog na filozofiji opštosti i evropskoj prepoznatljivosti.

Matica integracija

Za mnoge regionalne integracije može se reći da se one slivaju u jednu globalnu maticu integracija, u jedan složen niz integrativnih procesa, koji se, s obzirom na različita jezička područja, imenuje različitim rečima, ali sa skoro istim značenjima, među kojima je reč globalizacija u čestoj upotrebi. Razni autori imaju skoro potpuno suprotstavljena mišljenja o globalizaciji u smislu njenih dobrih i loših strana. S obzirom da je o ovoj aktuelnoj pojavi bilo orširno reći u ranijim osnovnim referatima Kopaoničke škole prirodnog prava, ovde će se, radi celine ovogodišnje teme, još jedanput, samo sa nekoliko reči, ukazati na značajna mesta procesa globalizacije.

Kada su u pitanju uzroci globalizacije, najpre treba pomenuti tehnološke osnove ove pojave. Zahvaljujući tom razvoju došlo je do ekspanzije modernih načina tehnologije gde je naročito značajna informatička, kao i ekspanzija različitih vrsta komunikacija. Pored raznih vrsta transporta materijalnih dobara i prometa intelektualnih tvorevina, danas su sredstva elektronske i satelitske komunikacije dostigla neslućeni stepen razvoja koji povezuje globalni svet u mnogim segmentima života. Ako se, ovom prilikom, ostave po strani preteče prognoze o posthumanoj budućnosti koje sobom nosi ovakav tehnološki razvoj, sigurno je, da postojeći visok stupanj tehnološkog razvoja, predstavlja jedan od glavnih činilaca globalizacije. On se odražava na sve oblasti života, kako prirodnih tako i društvenih nauka, jednom rečju, na svim prostorima profesionalne i opšte vokacije kao parametra kulturnog identiteta određene zajednice.

Kao što se vidi, globalizacija nije jednorodan, a još manje jednosmeran sistem, a ponajmanje ona nije samo dobra ili samo loša po-

java. U stvari, globalizacija sama po sebi, oslobođena svih akata antihumanosti, kao visoko razvijeni tehnološki i socijalni um, donosi dobrobit čovečanstvu. Ali, kada se globalizacija koristi kao vid diskriminacije ljudi, kao instrument za dalju i dublju podelu sveta na bogate i siromašne sve do stepena ekstremnog siromaštva, kada globalizacija, makar i delimično postane sredstvo kršenja proklamovanih i kodifikovanih ljudskih prava, posebno imunitetskih prava i njihovih miroljubivih integracija na području građanskih, političkih, ekonomskih, socijalnih i kulturnih prava, a sve to radi ostvarenja određenih interesa (ekonomskih, ideoloških, verskih, teritorijalnih, finansijskih, vojnih i drugih srodnih interesa) – onda takva globalizacija nosi i donosi nekulturu rata i nasilja jednih u odnosu na druge, što predstavlja opoziciju zajedničke nam umnosti.

I po tome: zakonska i nadzakonska dužnost globalizacije je, da izgrađuje takve ustanove socijalne pravde koje će biti u stanju da u velikoj meri ostvare organizaciju društvene zajednice na principima proklamovanih i kodifikovanih ljudskih prava u okviru Ujedinjenih nacija i drugih srodnih miroljubivih međunarodnih organizacija.

U tom smislu, dužnost je savremene globalizacije da nas oslobodi vladavine međunarodne dehumanizovane vlasti, diskriminacije bilo koje vrste na područjima dostojanstva čoveka i svih njegovih asocijacija, a posebno da nas oslobodi aveti masovne smrti i okova straha od upotrebe oružja za masovno uništavanje ljudi, genocida, preteće ekološke katastrofe, ekspanzije svojinske nepravde, novih emitovanih bolesti, terorizma svake vrste i dogmatske netolerancije onih pod čijom upravom se nalaze životi i slobode miliona ljudi.

Ukoliko bi globalizacija ostvarila ova oslobođenja, onda bi to bio siguran znak i dokaz duhovnog punoletstva čovečanstva i put ka ostvarenju humane budućnosti.

Skala mogućnosti Tri kruga ljudskih prava

Savremeni međunarodni standardi izraženi u dokumentima Ujedinjenih nacija i drugim međunarodnim organizacijama, i pored svih razlika s obzirom na prostornu dimenziju pozitivnog prava, danas predstavljaju široko zakonodavstvo izgrađeno na inspiraciji legiti-

mne pravde i kulture mira. Međutim, kao što smo već istakli, i pored zajedničke tačke ljudskosti, univerzum pravednog prava nije nastupio. I pored velikog napretka na sceni je značajna razlika između proklamovanih i neostvarenih ljudskih prava, što je danas sudbinsko pitanje pravničke i opšte civilizacije. Uzroci ovakvog stanja su i brojni i raznovrsni, zavisno od prostorno-vremenske realnosti, geografskog i ideološkog faktora, religijske i filozofske svesti i savesti, ekonomske mogućnosti i njene konstitucije, jednom rečju, od stepena opšteg kulturnog identiteta određene zajednice.

Pokušaćemo da pružimo jednu skalu mogućnosti imperativne i dispozitivne primene, pa čak i neprimene proklamovanih ljudskih prava.

Prvi krug imperativne primene ljudskih prava čine ona prava koja uživaju, ne samo apriornu univerzalnost, nego uživaju i poseban imunitet, u tom smislu što se ona ne smeju uskratiti bilo kakvom zakonodavnom intervencijom ili sudskim odlukama ili upravnim merama u okviru pojedine države. Zato ova prava nazivamo imunitetskim ljudskim pravima. U stvari, prihvatanjem odgovarajućih međunarodnih dokumenata o kojima je već bilo reči, takva država se obavezala da poštuje ta imunitetska prava, a to su, pre svih, pravo na život i pravo na slobodu, a onda i sva druga prava koja otuda proizilaze, kako za pojedinca, tako i za pravno organizovane zajednice.

Međutim, ovde je neophodno primeniti dve dimenzije: jedna, načelna i kogentna dimenzija koja konstituiše imunitetska ljudska prava, i druga dimenzija, preko koje se prva ostvaruje, i koja, podrazumeva *prirodno pravo na razliku* svake organizovane društvenosti shodno njenim kulturnim atributima.

Pri tome, pravo na razliku nikada ne sme da povredi ili ugrozi proklamovano i usvojeno imunitetsko pravo. Naprotiv, preko prava na razliku, imunitetsko pravo se svestranije i pravednije primenjuje na konkretne društvene odnose koji su svojstveni određenom prirodnom prostoru i njegovom pravnom sistemu i uopšte socijalnim prilikama. Drugim rečima, imunitetska ljudska prava i pravo na razliku treba shvatiti i primenjivati kao komplementarne pojave, u tom smislu da se pravo na razliku uvek nalazi u matici konkretnog imunitetskog prava, i to pod zajedničkim svodom proklamovanih i pravno zaštićenih ljudskih prava.

Drugi krug čine oni sistemi koji su izraz ekstremnog provincijalizma (npr. život na ledenim prostorima naše planete), ili ekstremnog siromaštva gde je objektivno nemoguće ostvariti proklamovana ljudska prava, a posebno ona iz domena ekonomskih i socijalnih prava. Zbog toga se taj deo sveta stalno nalazi u uslovima preteće humanitarne katastrofe (npr. nedostatak hrane, avet gladi što je danas najveća bolest u poređenju sa drugim bolestima, nesnošljivi higijenski uslovi života, razne epidemije) koja svakodnevno sa lica ove zemlje odnosi ogroman broj ljudi i dece. U takvim uslovima veoma malo ili nimalo se ne može govoriti o imunitetskim ili bilo kojim drugim proklamovanim ljudskim pravima.

Treći krug čine oni pravni sistemi koji uglavnom preuzimaju na papiru proklamovana ljudska prava, ali ih u praktičnom životu ne primenjuju, već sprovode vladavinu samovolje i postupke dogmatske netolerancije. U svakom slučaju reč je o antipravnim državama i nedemokratskom načinu vlasti. Kršenje ljudskih prava u takvim državama podleže odgovarajućim sredstvima međunarodne zaštite ljudi.

NAŠE PRAVO

Posle izlaganja filozofskog i pravno normativnog sistema ljudskih prava sa stanovišta prostornog diverziteta, postavlja se pitanje gde je naše pravo u tom sistemu.

Opštepoznate činjenice se ne dokazuju

Sa stanovišta izloženih pet ili više velikih pravnih sistema, razume se, naše pravo pripada evropsko-kontinentalnoj civilizaciji prava sa svim svojstvima i karakterističnim obeležjima ove familije prava. To, pre svega, znači opštost ili tačnije filozofija opštosti pravnih kategorija kao rezultat istorijske evolucije zasnovane na rimsko pandektnoj i romanskoj orijentaciji, a ne na precedentnoj kazuistici i pragmatiki kao što je to slučaj sa drugim familijama, posebno sa anglosaksonskim pravom.

Prijem evropskih izvora prava

Ova pripadnost odnosi se kako na pravno normativni, tako i na pravno doktrinarni opus.

Ako za trenutak ostavimo evoluciju pravnih ustanova u nekoj dalekoj prošlosti (npr. pravo srednjovekovne Srbije), onda evo konstatacije: još u 19. veku i prvoj polovini 20. veka, naše pravo je kao deo evropske familije prava, izvršilo usaglašavanje sa evropskim zakonodavstvom toga vremena. Dovoljno je pomenuti kodifikacije u oblasti privatnog prava, gde važno mesto zauzima Građanski zakonik Kraljevine Srbije iz 1844. godine, rađen po uzoru Austrijskog građanskog zakonika iz 1811. godine, ali i jednim manjim delom i po uzoru na Francuski građanski zakonik iz 1804. godine jedan od prvih zakonika ove vrste u Evropi. U oblasti javnog prava treba posebno istaći Ustav Kraljevine Srbije iz 1888. godine koji se smatra pravom riznicom demokratskih sloboda onoga, pa i sadašnjeg vremena. A zatim, tu su i zakoni iz oblasti krivične i građanske procedure, upravno pravni propisi, kao i druge grane prava. Uzori tada izvršene harmonizacije bile su kodifikacije u evropskim zemljama, a naročito u Austriji, Nemačkoj, Francuskoj i Švajcarskoj.

Doktrinarni opus

Pored evropskog zakonodavstva, pravna nauka je takođe pratila evropsku pravnu nauku, naročito između dva svetska rata, i razume se, posle Drugog svetskog rata, sve do danas. Još na samom početku 20. veka u Srbiji se osnivaju pravni časopisi, i ovom prilikom pomenuću samo Arhiv za pravne i društvene nauke (1906) koji danas ima 104 godine, i koji je u svojoj prošlosti i danas, publikovao zapažene radove u evropskoj pravnoj nauci. Ne mislim da nabrajam veliki broj časopisne, monografske i udžbeničke literature jer su to vidljivi i uvek dostupni izvori, ali hoću samo da podvučem, da je naša pravna doktrina bila i ostala u nauci evropske familije prava, razume se, sa napomenom da je ona naročito u današnjem vremenu okrenuta i prema drugim familijama prava u onoj meri kako je to i sa savremenom doktrinom evropske familije prava.

U tom smislu, kada je u pitanju period između dva svetska rata, pomenuću i činjenicu da je profesor Pravnog fakulteta u Beogradu Živojin Perić, koji je inače sticao pravnička znanja u najvećim evropskim univerzitetskim centrima, bio jedan od prvih idejnih tvoraca stvaranja jedne evropske savezne države organizovane na principu federalizma, što je danas ostvareno u Evropskoj uniji. U to vreme, on je postavio koherentnu teoriju o Evropskom savezu država, što je izazvalo sumnju kod velikih evropskih autoriteta toga, sa naglaskom da je takva teorija naučno dobro zasnovana ali da je praktično nerealna. Ko je bio u pravu – vidimo i videćemo. Razume se, tu su i drugi velika- ni naše pravne nauke, koje ovde neću pominjati jer je o njima već bilo reči na ranijim susretima Kopaoničke škole prirodnog prava. Ipak, pomenuću ime Mihaila Konstantinovića, profesora Pravnog fakulteta u Beogradu koji je tvorac Zakona o obligacionim odnosima (1978) koji je i danas od strane evropske pravničke javnosti ocenjen kao jedno izvanredno zakonodavno delo kome nije potrebna današnja harmonizacija sa pravom Evropske unije.

Istorijska prekretnica

Doktrinarni i zakonodavni opus Srbije ujednačen sa evropskom pravnom tradicijom iz 19. i prve polovine 20. veka, bio je prekinut odmah po okončanju Drugog svetskog rata uvođenjem socijalističkog istočno-evropskog sistema kojim su srušene sve pravne ustanove građanskog društva koje su bile zasnovane na privatnoj svojini i tržišnoj privredi.

Danas

Posle više decenija vladavine socijalističkog prava, danas se vraćamo ustanovama građanskog društva oličene u privatnoj svojini i svim drugim pojavnim oblicima koje donosi privatna svojina i tržišna privreda uz propratne reči harmonizacije sa pravom Evropske unije.

Međutim, taj proces nailazi na velike prepreke: kriza državnosti, nekoherentnost zakonodavstva, pravna nesigurnost, ugroženost načela trodelne podele vlasti i sudijske nezavisnosti, imperijum političke vlasti, ekonomska i moralna kriza, prekomerna korupcija, zapo-

stavljanje opšteg dobra i opšteg interesa, i mnoge druge slične i srodne pojave.

O svemu tome, bilo je reći u uvodnim referatima ranijih susreta Kopaoničke škole prirodnog prava, pa ovom prilikom upućujemo na ta izlaganja.

Građanski forum

Kada je reč o harmonizaciji našg prava sa pravom Evropske unije, treba pred ovim auditorijumom istaći, da je nemačka vladina organizacija GTZ još pre skoro dve godine organizovala tzv. građanski forum za jugoistočnu Evropu, koji je krajem oktobra ove 2010. godine, održao regionalnu konferenciju predstavnika zemalja jugoistočne Evrope u Cavtatu (Hrvatska). Iz tog rada proistekla su tri toma (svaki od po hiljadu stranica) posvećena mnogim pitanjima harmonizacije prava jugoistočne Evrope u oblasti građanskog prava, a naročito iz oblasti svojinskih odnosa, deliktne i ugovorne odgovornosti, prava obezbeđenja na nepokretnim i pokretnim stvarima, modernih vrsta ugovora, potrošačkog ugovornog prava i drugih srodnih oblasti građanskog prava. Na ovaj način, i ovo je još jedno naučno delo koje može biti od koristi u procesu harminizacije našeg prava sa pravom Evropske unije.

Ovo tim pre, jer je jedan broj zakona Srbije već prilagođen zahtevima pomenute harmonizacije, dok drugi deo i ne treba da se harmonizuje, ili ne bar u većoj meri, jer su u pitanju zakoni koji u svemu odgovaraju evropskim standardima, kao što je npr. Zakon o obligacionim odnosima koji je napunio 32 godine života i čija rešenja u najvećem delu odgovaraju evropskim standardima jer su slična ili identična sa rešenjima evropskog prava u ovoj oblasti prava.

U tom smislu, i ovom prilikom treba pomenuti i aktuelni rad na donošenju opšteg Građanskog zakonika Srbije (opšti deo, porodično pravo, nasledno pravo, obligaciono pravo, stvarno pravo) koji se zasniva na evropskoj pravnoj civilizaciji. Komisija, koja je formirana Odlukom Vlade Republike Srbije (krajem 2006) i čiji su članovi uglavnom učesnici Kopaoničke škole prirodnog prava, do sada je publikovala dva toma prednacrtu pojedinih delova Građanskog zakonika, koji

izražavaju visok stepen harmonizacije sa evropskom kulturom prava i aktuelnim pravom Evropske unije.

Svodna reč

Izlaganja o prostornim dimenzijama pozitivnog i prirodnog prava upućuju na određene zaključke koji su uglavnom saopšteni kod analize pojedinih pitanja koja su bila predmet ovog Osnovnog referata. Zato, ostaje da se na ovom mestu sasvim uopšteno izloži koncentracija iznesenih pogleda.

Prirodno pravo, kao genusni pojam ljudskih prava, zasnovano na autoritetu visoko razvijenog razuma i zajedničke umnosti, deo je opšte kulture – intelektualne, duhovne i materijalne, nadnacionalne i nadkلاسne, kulture svakog čoveka i svih ljudi zajedno, bez obzira na sve razlike koje postoje u fizičkim i umnim svojstvima ljudi, njihovim udruženjima i širim zajednicama, sve do državnih subjektiviteta i njihovih saveza i miroljubivih integracija. Pravo koje je postavljeno zajedničkom voljom ili samovoljom, kao promenljivo, prostorno ograničeno i nesavršeno, a koje nazivamo pozitivnim pravom, dostiže u svojoj izvornosti i izvršnosti, onaj stepen svoje kulture koji je utvrđen i životno potvrđen kulturnim identitetom racionalnog prirodnog prava.

Snagom i autoritetom zajedničke umnosti, moguća razdvojenost ova dva stabla, ne vodi, ili ne bi trebalo da vodi, u antagonizam, već u kompoziciju transcendentnog i empirijskog svojstva prava u kojoj racionalna i umna priroda gradi evoluciju prava u smislu njegove pravednosti, opšto ti i nadnacionalnosti.

Međutim, proces približavanja prirodnopravnog legitimiteta i pozitivnopravnog legaliteta, različit je i u prostoru i u vremenu. Neizbežno je zavisano od pravne i moralne tradicije, filozofske stabilnosti, ekonomske konstitucije, političke emancipacije, religijske opredeljenosti, naučne misli i svih drugih srodnih činilaca o kojima je već bilo reči.

Ovaj diverzitet, svojom neminovnošću i istrajnošću, deluje kao neka vrsta »prirodnog zakona«. Pozitivno pravo koje ga prati boluje od hronične relativnosti u odnosu na uzorne, opšte i apriorne ustano-ve prirodnog prava.

I pored usvojenih opštih deklaracija, dobrotvornih standarda, međunarodnih konvencija i miroljubivih integracija, koji svi zajedno nastoje da spajaju razdvojene civilizacije, još smo daleko od kosmopolitskog jedinstva celine. Samo ostvarena ideja o sveopštem prirodnom pravu, značila bi obrazac za večitu kulturu mira.

I po tome, putem implementacije i internacionalizacije, prirodna prava čoveka (ili kako ih rado nazivamo ljudskim pravima), koja su danas na sveopšti način proklamovana i kodifikovana, danas moraju postati koncept za sve kulture, kosmička vera za sve ljude, i to u vitalnim prostorima svake organizovane društvenosti.

Završna konstatacija i poruka

Za nas na Kopaoničkom vrhu prirode, pored širine, Pravda kao neraskidivo svojstvo racionalne koncepcije prirodnog prava, ima i visinu, onu koja je rukopoložena još u antičkom dobu i koja se vekovima regeneriše, da bi ovde, samo u jednoj ćeliji opšteg organizma, doživela novu energiju u vidu većeg ostvarenja Pravednog prava.

Kopaonička škola prirodnog prava će znati da tu energiju čuva, da je umnožava i obogaćenu preda pogledu još nerođenih, onih koji su, isto kao i mi, i deo i delo iste prirode i koji moraju uživati veći stepen racionalne slobode i jednakosti u dostojanstvu života kao apriorne svrhe.